

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Tadeáš Kovařík

**Kůň v české frazeologii, příslovích a pohádkách
(Příspěvek ke studiu jazykového obrazu světa)**

**Horse in Czech Phraseology, Proverbs and Fairy Tales
(Contribution to the Linguistic Picture of the World)**

Praha 2013

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Na tomto místě bych rád poděkoval paní doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D.,
za vedení této bakalářské práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 11. ledna 2013

.....
Tadeáš Kovařík

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá obrazem koně v české frazeologii, příslovích a pohádkách Karla Jaromíra Erbena. Materiál je zpracován s východiskem v kognitivní lingvistice a teorii jazykového obrazu světa a s užitím jejich metodologických nástrojů.

Nejprve je vysvětlen teoreticko-metodologický rámec práce, jímž je především kognitivně lingvistický přístup k jazyku a jazykový obraz světa. Těmito metodami je následně zpracováván jazykový a kulturní obraz koně v českém prostředí, jak vyplývá ze slovníků.

Je rozebrána etymologie výrazu a jeho historický vývoj, jsou vymezeny významy na základě výkladových slovníků a popsána nejčastější synonyma, hyponyma a kohyponyma (*hřebec, kobyla/klisna, hříbě* ad.).

Především na základě frazeologie, idiomatiky a paremiologie, ale i přenesených použití, neologismů, derivátů a kompozit je vypracován stereotyp koně v českém jazykovém obrazu světa. Následně je prozkoumán obraz koně v Erbenových *Českých pohádkách*.

V závěru je podána tzv. otevřená definice významu výrazu *kůň*.

Klíčová slova

čeština, frazeologie, jazykový obraz světa, kognitivní lingvistika, kůň

Abstract

The focus of this bachelor thesis is the image of the horse in the Czech phraseology, proverbs and fairytales of Karel Jaromír Erben. The material processing has been based on cognitive linguistics and linguistic worldview theory and their methodological tools.

First, the theoretical-methodological scope is explained with the focus on cognitive approach to language and linguistic worldview. Using these methods, the language and culture image of the horse in Czech environment is processed, as presented by dictionaries.

The etymology and history of the expression are examined; the meanings are defined using monolingual dictionaries, followed by the list of the most common synonyms, hyponyms and co hyponyms (*hřebec, kobyla/klisna, hříbě* etc.)

On the grounds of phraseology, idiomology and paremiology as well as figurative usage, neologisms, derivations and compositions, the stereotype of the horse in Czech linguistic worldview is described. This is followed by the image of the horse in Erben's *České pohádky*.

At the end of the thesis an open definition of the expression horse is given.

Keywords

Cognitive Linguistics, Czech, Horse, Linguistic Picture of the World, Phraseology

Obsah

Úvod.....	8
1. Kognitivní lingvistika.....	9
1.1 Kognitivně lingvistické přístupy k jazyku.....	9
1.2 Jazykový obraz světa.....	10
1.2.1 Rysy.....	Chyba! Záložka není definována. 11
1.2.2 Antropocentrismus a antropomorfismus.....	10
1.3 Antropocentrismus pojmů spojených se zvířaty.....	11
1.4 Přístupy k významu a způsob zjišťování konotací jako metoda studia jazykového obrazu světa.....	12
1.4.1 Etymologie, motivační poukazy, vývoj pojmenování.....	12
1.4.2 Vedlejší (přenesené) významy.....	13
1.4.3 Významy derivátů a kompozit.....	13
1.4.4 Frazeologie (včetně přísloví).....	13
1.4.5 Pohádky.....	13
2. Člověk a kůň.....	15
3. Výraz <i>kůň</i>	17
3.1 Výraz <i>kůň</i> ve slovanských jazycích a českých dialektech.....	17
3.2 Etymologie výrazu <i>kůň</i>	17
3.3 Historický vývoj výrazu <i>kůň</i>	19
4. Výraz <i>kůň</i> ve výkladových slovních češtiny.....	21
5. Synonyma, hyperonyma, hyponyma a kohyponyma výrazu <i>kůň</i>	29
5.1 Kůň.....	29
5.1.1 Koník.....	30
5.1.2 Koníček.....	30
5.2 Oř.....	30

5.3	Komoň	31
5.4	Herka	31
5.5	Hřebec.....	31
5.6	Valach.....	32
5.7	Šiml	32
5.8	Kobyła, klisna	33
5.9	Hříbě.....	33
6.	Jazykový obraz koně v češtině	35
6.1	Kůň je velký; má a potřebuje velké věci	35
6.2	Kůň se výrazně projevuje	36
6.2.1	Kůň je silný.....	36
6.2.2	Kůň hodně vydrží.....	37
6.2.3	Kůň je rychlý	37
6.2.4	Kůň těžce pracuje.....	38
6.2.5	Kůň trpí.....	38
6.3	Kůň je dopravní prostředek	39
6.4	Kůň jako určení směru	40
6.5	Barvy koní	41
6.5.1	Bílý kůň	41
6.5.2	Černý kůň	43
6.5.3	Strakatá kobyla.....	44
6.5.4	Barvy hřívý koní	44
6.5.5	Kůň s lysinou	45
6.6	Kůň představuje hodnotu.....	45
6.7	Kůň je služebník.....	45
6.8	Kůň je oblíbenec	45
6.9	Kůň představuje výhodu, prospěch a radost.....	46
6.10	Dostat se z koně či pod koně znamená pohoršit si	46

6.11	Kůň jako označení hlupáka	47
6.12	Člověk s koněm vykonává marnou činnost	48
6.12.1	Člověk prostřednictvím koně dělá něco pozdě	49
6.13	Kůň symbolizuje vztek	49
6.13.1	Koník a koníček znamenají vztek a následný odchod	49
6.14	Koně symbolizují nesvornost	49
6.15	Kůň je líný	50
6.16	Okřídlený kůň	50
6.17	Trojský kůň	50
6.18	Výraz <i>kůň</i> v pojmenování jiných živočichů	51
6.19	Krev v chovatelských označeních koní	53
7.	Kůň v <i>Českých pohádkách</i> Karla Jaromíra Erbena	55
	Závěr: tzv. otevřená definice významu	58
	Seznam použité literatury	60

Seznam použitých zkratk

ČJA 3 – Český jazykový atlas 3

ČJA 5 – Český jazykový atlas 5

ČSVS 1 – Český slovník věcný a synonymický 1

ČSVS 3 – Český slovník věcný a synonymický 3

ESČ – Encyklopedický slovník češtiny

PMČ – Příruční mluvnice češtiny

PSJČ – Příruční slovník jazyka českého

SČFI 1 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání

SČFI 2 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné

SČFI 3 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Výrazy slovesné

SČFI 4 – Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné

SJČ – Slovník jazyka českého

SNČ – Slovník nespisovné češtiny

SSČ – Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

NZČFI – Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice

Úvod

Předkládaná bakalářská práce se zabývá koněm v české frazeologii, příslovích a pohádkách. Tento materiál zpracovává s východiskem v kognitivní lingvistice a teorii jazykového obrazu světa a s užitím jejich metodologických nástrojů.

V první části se práce zabývá teoreticko-metodologickým kontextem – kognitivní lingvistikou a jejími přístupy k jazyku, jazykovým obrazem světa, antropocentrismem a antropomorfismem, přístupům k významu a způsobům zjišťování konotací.

Následuje kapitola věnovaná historii a popisu koně, která pojednává o koni v dějinách, o jeho úloze v kultuře, umění, ale i o jeho důležitosti v oblasti zemědělství, dopravy a dalších odvětvích lidské činnosti.

Další část přináší výčet podob výrazu *kůň* v češtině, jiných slovanských jazycích a českých dialektech, hovoří o etymologii a historickém vývoji tohoto výrazu.

V následující kapitole jsou rozebrány významy výrazu *kůň*, jak je definují výkladové slovníky češtiny.

Kapitola o významových vztazích rozebere v samostatných subkapitolách nejdůležitější a nejfrekventovanější synonyma, hyponyma a ko-hyponyma (*hřelec, valach, kobyla/klisna, hříbě* ad.)

Nejdůležitější kapitola se věnuje jazykovému obrazu koně v češtině. Ten je zde studován především na základě frazeologie a paremiologie. Vycházíme však také z toho, co vyplývá z přenesených významů, synonym, hyponym a ko-hyponym, derivátů a kompozit, neologismů a dalších dokladů různých významů a konotací tohoto výrazu.

Poslední kapitola přináší poznámky k obrazu koně, jaký zaznamenáváme v souboru *Českých pohádek* od Karla Jaromíra Erbena.

Závěr poznatky shrne a podá tzv. otevřenou definici významu výrazu *kůň*.

1. Kognitivní lingvistika

Kognitivní lingvistika je věda přistupující k jazyku z hlediska lidských kognitivních struktur, které se v něm promítají. Vychází se při tom z předpokladu, že schopnost člověka osvojit si jazyk a užívat ho je součástí jeho kognitivních schopností. Z tohoto důvodu je potřeba studovat jazyk a jeho užívání v širším kontextu lidských kognitivních aktivit. Toto východisko zakládá multidisciplinární povahu tohoto oboru. Z hlediska sémiotické triády je v kognitivní lingvistice dominantní dimenze sémantická, více či méně spjatá s pragmatickou (ESČ, 2002, 245–246).

Kognitivní lingvistika je součástí kognitivních věd. Kognitivní vědy zkoumají procesy, které probíhají v lidské mysli. Ke klíčovým otázkám patří, jak mysl pracuje s jazykem a co jazyk vypovídá o mysli. Jazyk je totiž prostředkem poznávání kognitivních struktur, jimiž je člověk ve světě ukotven (ESČ, 2002, 246).

1.1 Kognitivně lingvistické přístupy k jazyku

Kognitivní lingvistika je rozvětvená disciplína. Přístupy, které se v ní uplatňují, lze však rozdělit do zhruba tří okruhů. První se věnuje především zkoumání jazyka v souvislosti s „mozkem“, druhý zkoumáním jazyka ve vztahu k „mysli“ a třetí se prostřednictvím jazyka zabývá především studiem „kolektivní mysli“, tedy kultury (Vaňková et al., 2005, 34–35).

První okruh zahrnuje výzkumy, „které zřetel k jazyku uplatňují v souvislosti s teorií umělé inteligence, popř. též s dalšími neurovědami; [...] V centru pozornosti je zde modelování vybraných jevů, jejich organizace a fungování, např. modelování neuronových sítí. [...] Ve vztahu k fungování jazyka zkoumá „mozek“ a neuronové sítě neurolingvistika (Vaňková et al., 2005, 35).

Druhý okruh má svými výzkumy blízko ke kognitivní psychologii a psycholingvistice. Mapuje, co jazyk vypovídá o různých aspektech lidské mysli. Představitelé tohoto směru kognitivní lingvistiky „akcentují lidskou tělesnou zkušenost jako základ vztahu člověka ke světu – zkoumají univerzálie, tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského) druhu“ (Vaňková et al., 2005, 35).

Představitelé **třetího okruhu** „také berou v úvahu ono „společné“ (vycházející z toho, co je v jazyce dáno naší tělesností a antropocentrismem – co tvoří jakousi univerzální bázi), ale akcentují zejména aspekt sociální, kulturní – sdílení a paměť [...]; směřují k tomu, co je

příznačné pro obraz světa zprostředkovaný konkrétním jazykem, [...] Jejich výzkumy směřují k rekonstrukci **jazykových obrazů světa** (resp. některý jejich fragmentů), k hledání zákonitostí jejich stavby, k vzájemnému srovnávání, sledování proměn v souvislosti s proměnami života daného společenství apod. Na této bázi se rozvíjí např. současná polská etnolingvistika (Bartmiński, 1997; 1999) a kulturní lingvistika (Anusiewicz, 1995), mezikulturní sémantika (*cross-cultural semantics*, srov. Wierzbicka, 1998a; 1999a), je též základem pro výzkumy z oblasti srovnávací sémantiky (Grzegorzczkova – Waszakowa, 2000; 2003)“ (Vaňková et al., 2005, 35–36).

Výzkumy se zde opírají o lidovou psychologii, stereotypy, vycházejí z analýzy folklorních textů, frazeologie atp. V rámci zkoumání jazykového obrazu světa je mnoho výzkumů věnováno konotacím a kulturní symbolice pojmenování v jednotlivých jazycích. Diachronní přístup k významu přispívá k poznatkům o tom, jak se v pojmenování uchovává i paměť jazykového společenství (ESČ, 2002, 246–247).

1.2 Jazykový obraz světa

„Definice **jazykového obrazu světa** je celá řada. Zohledňují různé aspekty tohoto pojmu – každá z nich se zdá být vhodná pro jiné potřeby zkoumání, z hlediska různých přístupů k jazyku či textu“ (Vaňková et al., 2005, 51).

Podle Bartmińského je jazykový obraz světa „v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Bartmiński, cit. in Vaňková et al., 2005, 51–52).

Tato práce bude ke zjištění jazykového obrazu koně v češtině především vycházet z etymologie tohoto výrazu, rozboru jeho polysémie na základě výkladových slovníků, jeho synonym, hyponym a ko-hyponym, derivátů a kompozit, fungování výrazu v přenesených významech, ve frazeologii a paremiologii; v závěru pak zohledníme Erbenovy *České pohádky*.

1.2.1 Antropocentrismus a antropomorfismus

Podle Pajdzińské je **antropocentrismus** přirozeným důsledkem faktu, že jazyk je lidským výtvozem. Jazyk vytvořili lidé a slouží lidem, a proto představuje svět viděný lidskýma očima, orientovaný na člověka (Pajdzińska, 2007, 27).

Centrem světa, které určuje lidskou perspektivu, je lidské, subjektivně prožívané tělo. Toto tělo má určitou velikost, stavbu, proporce, specificky utvářené a fungující orgány, je vybaveno lidskými smysly a vnímavostí. Jazyk tedy představuje obraz světa, jak se jeví člověku. Člověk stojí v centru jazyka. Tělo totiž zakládá naši situovanost a perspektivu – místo kde stojíme a odkud se díváme na svět (Vaňková et al., 2005, 60–61).

„Výrazem antropocentrismu je skutečnost, že v základě mnoha lexikalizovaných metafor stojí názvy částí lidského těla: *hrdlo láhve; ucho džbánu; krk houslí; žebro čokolády; hlávka zelí*. I mezi slovesy oplývají přenesenými významy ta, která označují základní lidské tělesné polohy nebo pohyby (*stát; sedět; ležet; jít; běžet; nést*)“ (Vaňková et al., 2005, 62).

„Ještě hlubší zakotvení antropocentrismu v jazyce odhalíme [...] zkoumáme-li hodnocení, jež je v různých jazykových vyjádřeních přítomno. Ukazuje se, že v jazyce znamená nejvyšší hodnotu právě člověk (a jeho „lidské“ vlastnosti): co je lidské, to je dobré. Řada přenesených významů a frazémů pak vychází z opozice „člověk – zvíře“, přičemž ono „zvířecí“ je oproti „lidskému“ vždy negativní [...] Srov. rovněž časté pejorativní výrazy či přímo nadávky ze zvířecí říše (*vůl; kráva; husa; osel; krysa; pavouk* aj.) – a také depreciativní charakter primárně „zvířecích“ výrazů, pokud se použijí o člověku (*tlama, zobák, žrát, pojít, pelech*)“ (Vaňková et al., 2005, 62).

„S antropocentrismem jazykového obrazu světa souvisí i **antropomorfismus**. Máme tendenci si „polidšťovat“ (resp. chápat jako lidi) nejen zvířata (*kočka se naštvála; pes žárlí*), ale i věci, např. přístroje (*pračka zatím dobře slouží; stroj stávkuje* [...]) nebo části těla (*zlobí ho srdíčko*) či nemoci (*skolila ho chřipka*). Také o počasí nebo přírodních dějích mluvíme často slovy primárně určenými lidským subjektům (*slunce se směje; je zamračeo; uplakany den*)“ (Vaňková et al., 2005, 64).

1.3 Antropocentrismus pojmů spojených se zvířaty

Jak už bylo řečeno výše, máme tendenci si **zvířata „polidšťovat“**, chápat je jako lidi (Vaňková et al., 2005, 64). Vnímání zvířat je relativizováno vzhledem k člověku (Mosiołek-Kłosińska, 1997, 72).

Mosiołek-Kłosińska dále uvádí, že je způsob konceptualizace zvířecího světa determinován světem lidským. Jazyk zrcadlí hlavně ty aspekty života zvířat, které se dotýkají jejich soužití s člověkem (Mosiołek-Kłosińska, 1997, 72).

Výrazy nazývající zvířata tvoří frazeologické svazky, jejichž sémantickou motivací je vzájemný vztah zvířete a člověka (Mosiolek-Kłosińska, 1997, 73).

Existuje ještě druhý aspekt antropocentrismu zvířecí slovní zásoby. Jde o ty případy, kdy je lidský svět popisován pomocí zvířecích výrazů. Jedná se o označení lidí výrazy *pes*, *svině*, *kuň* atp. (Mosiolek-Kłosińska, 1997, 75–76).

Skutečnost, že pro popis negativního lidského chování slouží výrazy zvířecí, svědčí o tom, že uživatelé jazyka nespátřují existenci negativních rysů u sebe, ale chtějí ji přesunout na jiné (Mosiolek-Kłosińska, 1997, 76).

1.4 Přístupy k významu a způsob zjišťování konotací jako metoda studia jazykového obrazu světa

Podle kognitivní lingvistiky „má význam, tělesný, zkušenostní a subjektivní základ. Význam se proto v kognitivismu vykládá celostně, jako prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli, jako jazykový obraz daného jevu. Jedná se o celistvý obraz, který má ve svém základě lidskou zkušenost, včetně té tělesné a smyslové. Zkušenost není možné rozkládat na elementy, lze ji pojmout jedině holisticky. Totéž platí i o významu“ (Vaňková et al., 2005, 79–80).

„Pro kognitivisty jsou zásadní složkou **konotace**. Ty jsou dány subjektivní lidskou zkušeností, spjaty s hodnocením, s generalizací, s tělesně-smyslovým prožíváním přirozeného světa atp.“ (Vaňková et al., 2005, 80).

„Sdílenost jednotlivých konotací při studiu jazykového obrazu světa může být potvrzena několikerým typem faktů. Jednak jde o **kvantitativní hledisko**, kde je důležitá opakovanost sledované charakteristiky v různých výpovědích a kontextech. **Kvalitativní hledisko** pak zohledňuje fixovanost dané charakteristiky v jazyce“ (Vaňková et al., 2005, 88).

Míra fixovanosti v jazykovém systému je vysledovatelná v několika oblastech, o nichž pojednají následující subkapitoly.

1.4.1 Etymologie, motivační poukazy, vývoj pojmenování

Pomocí **etymologie** zjišťujeme původ daného slova, jeho případnou motivovanost či nemotivovanost, případný původní význam a vývoj tohoto významu atp. Může se tímto způsobem dostat do souvislosti s jinými slovy, jejichž příbuznost nemusí být v současném jazyce již úplně zřejmá.

Také tato práce se hned v začátku své interpretační části zabývá etymologií výrazu *kůň*, jeho historickým vývojem a podobou v ostatních slovanských jazycích a českých dialektech.

1.4.2 Vedlejší (přenesené) významy

Přenesené významy jsou zjišťovány primárně podle toho, jak bývají uvedeny ve slovnících. Tyto vedlejší významy mohou být odvozeny na základě metafory nebo metonymie. Zohledňují se v nich stereotypy různého druhu (krysa – „zrádce“, skot – „lakomec“) (Vaňková et al., 2005, 88–89).

V této práci jsou přenesené významy částečně zařazeny do kapitoly o synonymii, hyponymii a kohyponymii a částečně do kapitoly o jazykovém obrazu koně v češtině.

1.4.3 Významy derivátů a kompozit

Významy **derivátů** a **kompozit** jsou uváděny tam, kde se shodují s dokládanou konotací (Vaňková et al., 2005, 89). Jednotlivé deriváty a kompozita mohou svým významem podpořit konotace svého slova základového, případně k němu připojit konotace další. Ovšem jen tam, kde jsou interpretaci relevantní.

1.4.4 Frazeologie (včetně přísloví)

Také existence **frazémů** je zmiňována tam, kde se jejich význam shoduje s vymezeným rysem (Vaňková et al., 2005, 89). Na základě významových skupin frazémů se vymezují jednotlivé konotace, které z nich vyplývají.

V této práci je frazeologie zahrnuta do kapitoly o jazykovém obrazu koně v češtině. Frazeologie je zde ve shodě se slovníkem *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* vnímána v oblasti spojitelnosti slov velmi široce. Jsou do ní zařazeny všechny víceslovné útvary, jimž je společná ustálenost, závaznost a obraznost. Jedná se tedy o lexikalizovaná přirovnání a rčení, lexikalizované charakteristiky (nadávky, lichotky), pořekadla (včetně lidových pranostik) a přísloví. Za součást frazeologie jsou tedy považovány i jednotky paremiologické (Mrhačová, 1999, 3).

1.4.5 Pohádky

Zdrojem zjišťování relevantních konotací jsou také krátké ustálené texty, zejména folklorní (hádanky, lidové písně aj.), dále texty všeobecně známých hitů, reklam, sdílených

úryvků z literatury, filmů, tradovaných textů vycházejících z historicko-kulturních reálií atp. (Vaňková et al., 2005, 89). To jsme ve shodě se zadáním práce nezkoumali, vzali jsme však v úvahu Erbenovy *České pohádky*.

2. Člověk a kůň

„Kůň jest nejkrásnější ze všech ssavců, a vedle psa a slona vyniká největší duševní inteligencí. Jeho síla, vytrvalost a rychlost v běhu, jeho statečná a hrdá mysl, jeho paměť, poslušnost, učelivost a věrnost učinila jej nenahraditelným společníkem člověka v boji, na honbě, při orbě atd. Kůň zaujímá mezi domácimi zvířaty nejvyšší místo, a náleží více než kterékoliv jiné zvíře celému člověčenstvu a jeho dějepisu. Lze v pravdě říci, že jest kůň zvíře kosmopolitické; [...] Jsou národové, kteří považují *koně* za největší bohatství své, pěstující je s obzvláštní pečlivostí“ píše o koni v Riegerův *Slovník naučný* (1865, 1058). *Ottův slovník naučný* pak o koni praví: „Jest to zvíře bystrých čidel, učelivé, má dobrou paměť (lokální), jest udatné, dobrácké“ (1900, 357).

Kůň domácí (*Equus caballus* L.) patří do čeledi *koňovitých*, Equidae, a rodu Equus. Je známý již jen ve stavu zvířete domácího. Na místo jeho pravlasti ani počet původních plemen proto nepanuje shoda. Hlavním centrem domestikace koní v pravěku byla východní Evropa (Beranová, 2007, 108). U zrodu *koně domácího* stál pravděpodobně *tarpan stepní* (Anděra – Červený, 2000, 48).

Ottův slovník naučný říká, že koně „jsou ssavci dosti velicí, těla úhledného, hlavy protáhlé, silného, zajisté svalnatého krku“ (1900, 357). Tento popis koresponduje s vnímáním koně v jazykovém obrazu světa. Přesto Magdalena Beranová uvádí, že „koně starých Slovanů byli podle našich představ malí, od 120 cm do 150 cm kohoutkové výšky, tj. měřeno bez hlavy a bez krku. Na soudobých vyobrazeních jsou jezdci často vyšší než koně“ (Beranová, 2007, 108).

Z původních forem divokých koní se zachoval pouze kůň Převalského,¹ objevený roku 1880 v Džugarské poušti. Na jeho zachování a rozmnožení se velmi podílela pražská zoologická zahrada. Předchůdce orientálních plemen, *tarpan*, byl ještě v 19. století ve stepích u Kaspického moře. Poslední *stepní tarpan* uhynul roku 1879. Původní západní kůň chladnokrevný, *lesní tarpan*, vyhynul již dříve (ve 12.–13. století). Další skupinou byli malí divocí *koně nordičtí* (Tempír, 2007, 449).

Do střední Evropy se chov koní rozšiřoval v eneolitu a během doby bronzové. V pravěku byl kůň zpočátku zdrojem masa, kůže, výjimečně mléka, pak koně sloužili k nošení břemen a k jízdě a později po vyřešení zápřahu koně i jako tažná zvířata. Od konce

---

¹ Pojmenován podle ruského cestovatele a vědce Nikolaje Michajloviče Prževalského (Styblík, 2006, 59).

doby bronzové a starší doby železné jsou častější doklady o využívání koně k tahu (Tempír, 2007, 449).

Beranová k využívání koně poznamenává, že se „používali především v osobní dopravě a ve válečnictví. Dobří jízdní koně byli speciálně cvičeni a šlechtěni a měli velkou cenu. [...] Využití koní k tahání těžkých vozů a pluhů bylo poměrně pozdní, šířilo se především od 12. století. Koně se původně nekovali, u Slovanů v časném středověku jenom ojedinele“ (Beranová, 2007, 108).

Význam koně jako hospodářského zvířete, tj. jako zdroje tažné síly pro práci v zemědělství, podstatně stoupl s rozšířením nového způsobu zapřahání v českých zemích na přelomu 1. a 2. tisíciletí. V dalších stoletích se chov koní velmi rozšířil a trvale ovlivňoval vývoj zemědělství, dopravy, obchodu, vojenství, zábavy aj. Hospodářský význam chovu koní začal upadat od 19. století a v českých zemích prudce klesl v polovině 20. století (Tempír, 2007, 449).

Kůň měl v životě člověka vždy velký význam. Ovlivňoval skladbu pěstovaných potravin, osevní postupy, vývoj vozů, zemědělského náradí a strojů, výstavbu hospodářských objektů v zemědělských usedlostech, způsob života zemědělců i jiných profesí včetně další možnosti obživy (Tempír, 2007, 449).

Vždy se také hledělo na to, aby bylo s koňmi slušně zacházeno. *Národopisná encyklopedie* říká, že „surových hospodářů a pacholků (kočích) si obyvatelé na dědině i přespólní nevážili“ (Tempír, 2007, 450). Při učením hříbat tahu „jednati sluší pozorně a jen čeledínům obezřetným budiž dáno na starost,“ nabádá *Ottův slovník naučný* (1900, 362).

Koně byli často námětem pro umělecké výtvary. „*Koně* obzvláštní krásy, rychlosti a umělosti bývají začasté malířům a sochařům předmětem výtvarného umění“ (*Slovník naučný*, 1865, 1059). „Kůň působil od pravěku výrazně na výtvarné umělce; časté zobrazování koní v kresbách, rytinách, v plastikách, později válečné a lovecké scény, jezdecké portréty a posléze jako průvodce člověka v práci i době oddychu“ (Tempír, 2007, 451).

3. Výraz *kuň*

3.1 Výraz *kuň* ve slovanských jazycích a českých dialektech

Výraz **kuň** je všeslovanský. Vznikl z praslovanského kořene **kon'ь* (Havlová, 2010, 151). Jeho pokračováním je staroslověnské *kon'ь*, církevněslovanské *конь*, bulharské *кон*, makedonské *коњ*, srbské *коњ*, chorvatské *konj*, slovinské *konj*, staročeské *kóň*, české *kuň*, slovenské *kôň*, polské *koń*, kašubské *kóń*, hornolužické *kóń*, dolnolužické *koń*, polabské *tūn*, pomořanské *kóń*, běloruské *конь*, ukrajinské *кинь* a ruské *конь*.²

V *Českém jazykovém atlase*³ se objevují nářeční hláskové varianty *kuň*, *kuň*, *kóň*, *koň*, *kvóň*, *kvoň*, *kuoň*, *kuoň*, *kuoň*, *kvoň*. V jihozápadočeské oblasti je případně i koňský samec nazýván *kobila*, *kobyła*. K výslovnosti samohlásek je v ČJA 3 poznamenáno: „Ve slově *kobyła* je samohláska *y* různé kvality; u pojmenování *kuň* dochází ke krácení kořenné samohlásky ve větším rozsahu, než zaznamenává mapa PRO A1b...“⁴ (ČJA 3, 1999, 429).

3.2 Etymologie výrazu *kuň*

Tento oddíl se bude věnovat etymologii výrazu *kuň*, která není zřejmá a existuje na ni mnoho názorů. Materiál je čerpán z etymologických slovníků českého jazyka a jiných českých etymologických publikací, popř. dalších slovníků.

František Štěpán Kott ve svém *Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-fraseologickém* uvádí, že výraz *kuň* vnikl stažením z výrazu *komoň*, který prý pochází ze slova *koboň*. Dále pak uvádí možnost, že výraz *kóň* vznikl přímo ze slova *kobň* (vedle *kobyła*) (Kott, 1878, 844).

Josef Holub ve *Stručném slovníku etymologickém jazyka československého* uvádí, že výraz *kuň* pochází z **ko(m)-n'ь*, srov. *kom-oň* (-ice) (Holub, 1933, 82).

Ve druhém vydání tohoto slovníku přidává Holub navíc informaci, že jde o výraz původu praeevropského (Holub, 1937, 123).

V *Etymologickém slovníku jazyka českého* je na prvním místě uveden původ v praslovanském slově **kob-нь*, **kob-mon'* (srov. *kobyła*). Na druhém místě je uvedena

² Ve spisovné ruštině a jako zoologický termín však bylo nahrazeno výrazem *лошадь*, přejatým z turkických jazyků (Havlová, 2010, 151).

³ ČJA 3, 1999, 429 a 431; ČJA 5, 2005, 99 a ČJA 5, 2005, 308.

⁴ Srov. ČJA 3, 1999, 33.

možnost původu přímo ve slově *ko(m)-ņjъ ke *komoň*, srov. litevské *kumelė* ‚kobyła‘. Dále je uvedeno, že se asi jedná o slovo *praevropské* (srov. i kavkazské *koni*, *goni*, *oni* apod.) (Holub – Kopečný, 1952, 193).

Ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* je uvedena teorie, že výraz *kůň* souvisí s *komoň* (asi krácením) a s *kobyła*, jejíž praslovanská a všeslovanská podoba je asi základem (Holub – Lyer, 1968, 273).⁵

Václav Machek v *Etymologickém slovníku jazyka českého a slovenského* také zmiňuje názor, že výraz *kůň* je zajisté lidová zkrácenina z *komoňъ* (kvůli dvojslabičnosti, kterou žádalo časté spojování s *volъ*). *Komoňъ*, jak lze soudit z *kobyła* a z latinského *caballus*, je z některého staršího (asi *praevropského*) slova s *b* (záměna *b/m* byla prý snadná, protože obě hlásky jsou retnice). Avšak stanovit celou podobu *praevropského* slova, i kdyby jen přibližně, je podle Machka nemožné. Slované prý opustili staré indoevropské slovo (latinské *equus* atd.) a přejali slovo cizí (Machek, 1957, 247).

V *Etymologickém slovníku jazyka českého* opakuje Václav Machek úplně stejné názory jako ve výše zmíněném slovníku (Machek, 1968, 307).⁶

Adolf Erhart a Radoslav Večerka v knize *Úvod do etymologie* vysvětlují původ výrazu *kůň* z podoby **kob-ni-?*, která odkazuje i ke slovu *kobyła* a latinskému *cavallus*. Tento tvar se měl vyvinout v podobu *konjъ a dále **kon'ъ*. Dále zmiňují názor, že se jedná o slovo původu *praevropského* (Erhart – Večerka, 1981, 57 a 161).⁷

Jiří Rejzek v *Českém etymologickém slovníku* uvádí, že výraz *kůň* nemá jasnou etymologii. Dále zmiňuje, že je často spojováno se slovem *komoň*, případně i se slovem *kobyła*, ale poznamenává, že původ toho není jasný. Úvaha o přejetí z předindoevropského substrátu je prý vždy jen východiskem z nouze. Dalším názorem, který Rejzek zmiňuje, je přejetí z keltského **konko-/*kanko-* tv., rekonstruovaného jen na základě vlastních jmen, z indoevropského **ka(n)k-* ‚skákat‘. Slovo by bylo přejato v podobě *konъkъ a jako domnělá zdobnělina upraveno na **kon'ъ*. Údajně je známo, že kult koně byl u Keltů velmi silný (Rejzek, 2001, 321).

Eva Havlová v knize *České názvy savců* uvádí, že etymologií výrazu *kůň* je hodně, ale žádná není zcela přesvědčivá. I Havlová zmiňuje možnou souvislost výrazu *kůň* se slovem

⁵ Srov. Holub – Lyer, 1978, 273; Holub – Lyer, 1982, 273 a Holub – Lyer, 1992, 254.

⁶ Srov. Machek, 1971, 307 a Machek, 1997, 307.

⁷ Srov. Večerka et al., 2006, 79 a 210.

komon'ь, podoba *kon'ь* by měla vzniknout haplologií. Praslovanská slova *komon'ь*, *kon'ь* i *kobyła* jsou podle Havlové slova kulturní stěhovavá, nemají známý původ, ale tento je totožný s pramenem, z něhož vzešly i lidové názvy řecké a latinské (odkud jsou i názvy románské). Podle Havlové patří do této řady i baltská slova: staropruské *camnet* '(válečný) kůň', litevské *kumėlė* a lotyšské *kumele* 'kobyła', lotyšské *kumel(i)s* 'hřibě'. Druhá možnost, kterou Havlová uvádí, je vidět zde slova domácí. Staropruské *camnet* a slovanské *kon'ь*, *komon'ь* vykládá potom z '*kůň opatřený uzdou' a spojuje je s litevským *kāmanas* 'uzda', z indoevropského kořene **kem-* 'tisknout, svírat' (Havlová, 2010, 151).⁸

Havlová dále uvádí, že původní indoevropský název pro koně **ek'wos* (převzatý patrně ze sino-kavkazské makrorodiny) byl často nahrazován jinými názvy. Tak tomu mělo být i ve slovanských jazycích. Dále pak připouští, že slovanský výraz *kůň* je původu neznámého (Havlová, 2010, 150–151).

Závěrem lze říct, že až na Machka se všichni autoři shodují, že výraz *kůň* nemá jasnou etymologii. Ve slovnících a dalších publikacích se objevuje pět možných etymologií tohoto slova. Většina publikací (až na *Úvod do etymologie*) uvádí s různou měrou pravděpodobnosti původ ve slově *komoň*.⁹ Tři publikace uvádějí jako možnost původ ve slově **kob-nь*, **kob-mon'*, **kob-ni-?*, z něhož by mělo pocházet i slovo *kobyła*.¹⁰ Dva slovníky možný původ ve slově *kobyła* alespoň zmiňují. Pouze Rejzek vyslovuje teorii původu v keltském slově **konko-/kanko-* z indoevropského **ka(n)k-* 'skákat'. Jenom Havlová uvádí možný původ z indoevropského kořene **kem-* 'tisknout, svírat' (ve smyslu 'kůň opatřený uzdou').

3.3 Historický vývoj výrazu *kůň*

Ve *Slovníku staročeském* od Jana Gebauera¹¹ najdeme v ukázkách z textů několik pravopisných podob výrazu *kóň/kůň*, jak byly uvedeny ve staročeských textech. Jedná se o podoby *kon*, *koň*, *kóň*, *kuon*, *kuoň*, *kuoň*, *kůň* (Gebauer, 1970, 90–91). Je zde tedy patrný jak hláskový vývoj *ó > uo > ů*, který probíhal ve 14. a 15. století, tak různé způsoby zápisu hlásek.

⁸ Rejzek uvádí, že z tohoto základu pochází výraz *komoň* (Rejzek, 2001, 289).

⁹ Tento názor podporují i polské etymologické slovníky, např. *Etymologiczny słownik języka polskiego* (Bańkowski, 2000, 791).

¹⁰ Podle jedné teorie v Kottově *Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-fraseologickém* má z tohoto základu pocházet výraz *komoň*.

¹¹ Dostupný také na *Vokabulář webový* [on-line]: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Některé starší hláskové varianty byly zachovány také v dialektech. Podoba *kóň* je doložena v kopaničářském nářečí (ČJA 5, 2005, 99), nářečí branické pak používá *kuoň* (ČJA 5, 2005, 308).

4. Výraz *kůň* ve výkladových slovnících češtiny

Výraz *kůň* je slovo polysémní. Tato podkapitola se tedy bude zabývat významy tohoto výrazu, jak jsou uvedeny ve výkladových slovnících češtiny.

Slovník česko-německý Josefa Jungmanna (Díl druhý: K–O) vyděluje u výrazu *kůň* jedenáct významů (Jungmann, 1990a, 223–224).¹²

- 1) „pokolení ssavců jednopaznehtních“
- 2) jezdec
- 3) „kůň dřevěný, osel, *dřevěný kůň nebo osel, na němž se za trest musí jezdit*“¹³
- 4) „kůň u soukeníků, *židle k česání vlny*“¹⁴
- 5) „kůň na nebi, *souhvězdí*“¹⁵
- 6) „kůň v tkadlovství slove chyba snovačova, když jeden pramen osnovy přeskočí“
- 7) „kůň v šachách“
- 8) „kůň mořský, zvěř velký vydávající hlas svinímu podobný, v moři půlnočním“¹⁶
- 9) „kůň říční, kůň v Nilu, [...], podobný ke slonu, v řekách afrikánských“¹⁷
- 10) „kůň [...] = rozsocha, snět¹⁸ [...], *větev/haluz*“¹⁹
- 11) „kůň při hře na míč jest dálka obnášející devět hůlek čili kroků“
11a) „též sama hra na míč, *hra s míčem*“²⁰

Nejpodrobněji Jungmann rozebírá první, tedy základní význam tohoto výrazu. Další jsou často charakterizovány pouze zběžně. U druhého významu není jeho smysl ani vyložen,

---

¹² Citace jsou autorem práce přepsány současným pravopisem. Německé výklady jsou uvedeny v překladu autora práce.

¹³ „das hölzerne Pferd oder Esel, worauf man zur Strafe reiten muss“

¹⁴ „Stuhl zum Kämen der Wolle“

¹⁵ „ein Gestirn“

¹⁶ Tj. mrož obecný

¹⁷ Tj. hroch

¹⁸ Dialekticky *kmen stromu* (Kolařík, 2010, 76).

¹⁹ „ein Ast“

²⁰ „ein Spiel mit dem Ball“

ozřejmuje se pouze z příkladových vět. Některé významy (třetí, čtvrtý, pátý a sedmý) jsou vysvětleny pouze německy.

V *Dodatcích a opravách* přidává Jungmann další dva významy (Jungmann, 1990b, 920).

- 1) „kůň ve hře na drábky (čili drápky?), kdo ve čtvrtém vyhození a shrabnutí nechybil, praví že má jednoho koně“
- 2) „kozlík železný na ohništi“

Jungmann v *Dodatcích* vedle výše zmíněných dalších významů, které nejsou dále více rozebírány, uvádí také jedno přísloví vztahující se k základnímu, a to významu *jednokopytníka*.

Celkově tedy Jungmann uvádí třináct významů výrazu *kůň*, jeden z nich má k sobě přiřazen další význam.

František Štěpán Kott ve svém *Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-fraseologickém (Díl první: A–M)* uvádí třináct významů výrazu *kůň* (Kott, 1878, 842–844).

- 1) *kůň* ve významu *jednokopytníka*
- 2) „u soukenníkův v tkadlcovství (udělati koně = chybu, když osnovač jeden pramen osnovy přeskočí)“
- 3) „v šachách“
- 4) „říční (v Nilu)“²¹
- 5) „mořský“²²
- 6) „kůň (v tělocvičně)“
- 7) „houpací“
- 8) „oko na drozdy líčí se řadou [...]; zalíčí-li se na některém místě s obou stran řady větší část lesa neb houštiny, nazývá se takové zalíčení *kůň*“
- 9) „kozlík železný na ohništi“

---

²¹ Tj. hroch

²² Tj. mrož obecný

10) „ve hře na drábky, kdo ve čtvrtém vyhození a shrábnutí nechybil, praví, že má jednoho koně“

11) „koník, vlk na stromě“

12) „osel. Kůň [...] Krista Pána“

13) „kobyłka“²³

Také Kott nejpodrobněji rozebírá první význam tohoto slova. Další významy jsou popsány opět značně skromněji, některé jsou zmíněny jen uvedením oblasti, v níž se tento výraz užívá v odlišném významu (např. třetí). Tato stručnost je někdy velmi nevýhodná, jelikož zatemňuje daný význam (např. jedenáctý). Z dalších významů je v největší šíři popsán význam šestý. Proti popisu prvního významu je však i tento popis mnohem kratší.

Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický (Díl šestý: Dodatky D–N) zmiňuje šest významů tohoto výrazu (Kott, 1890, 772–773).

1) *kůň* ve významu *jednokopytníka*

2) „v tělocviku“

3) „sníh“

4) „konvice“²⁴

5) „haluz obyčejně vrbová, na níž hoši jezdíce o sv. duše po dědinách běhají vajec sbírat“

5a) „hůl, prut atd., na kterém hoši jako na koni jezdí“

6) „souhvězdí“

V těchto prvních dodatcích rozvádí Kott nejvíce první význam výrazu *kůň*. V těchto výkladech je také bez jakéhokoliv označení zachycen výraz *kůň* ve smyslu *nadávky*, který některé novější slovníky vydělují jako samostatný význam. Ostatní významy jsou zmiňovány jen krátce a nejsou příliš vysvětlovány ani dokládány. Čtvrtý význam sám Kott poněkud zpochybňuje.

---

²³ Jedná se o *kobyłku luční* nebo *saranče*.

²⁴ K tomuto významu, který není dále vysvětlen, jen je doložen jednou větou, sám Kott připojuje otazník.

Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický (Díl sedmý: Dodatky O–Ž; II. dodatky A–Ž) zmiňuje výraz *kůň* pouze v jeho centrálním významu *jednokopytníka* (Kott, 1893, 1308).

V těchto druhých dodatcích zmiňuje autor i centrální význam velmi okrajově.

Celkově tedy *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* vymezuje sedmnáct významů výrazu *kůň*, k jednomu z nich je navíc přiřčen další význam.

Vášův a Trávníčkův *Slovník jazyka českého (První díl: A–K)* uvádí šest významů výrazu *kůň* (Váša – Trávníček, 1937, 873–874).²⁵

- 1) „zvíře, jednokopytník“
- 2) „houpací kůň, dětská hračka“
- 3) sníh
- 4) „kůň jako erbovní znak“
- 5) „tělocvičné náradí“
- 6) „šachová figurka“

I v tomto slovníku je největší pozornost opět věnována prvnímu významu. Další významy jsou uvedeny jen okrajově a nejsou dále vysvětlovány, pouze třetí význam je doložen pranostikou.

Ostatní vydání tohoto slovníku²⁶ uvádějí tytéž významy tohoto výrazu, výklady k nim jsou však kratší, pouze v drobnostech dochází na některých místech k upřesnění. Struktura hesla však zůstává v podstatě zachována.

*Příruční slovník jazyka českého (Díl II: K–M)*²⁷ uvádí pět významů výrazu *kůň* (1937–1938, 446).

- 1) „domácí jednokopytník, jehož se užívá k jízdě a tahu“
- 2) „figurka na šachovnici v podobě koňské hlavy“

---

²⁵ Není-li uvedeno jinak, používá se v této práci vždy první vydání tohoto slovníku, v němž je heslo *kůň* nejobsáhlejší.

²⁶ Váša – Trávníček, 1941, 771; Váša – Trávníček, 1946, 798–799; Trávníček, 1952, 792.

²⁷ Dostupný také on-line na <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc>>.

- 3) „druh tělocvičného náradí k cvičení metů v podporu a k přeskokům“
- 4) „HP, jednotka pro výkonnost, koňská síla“
- 5) „nadávka, zvláště omezenému člověku“

Také v tomto slovníku je samozřejmě nejvíce pozornosti věnováno centrálnímu významu tohoto výrazu. Pod tento význam PSJČ řadí i některá použití výrazu, která starší slovníky uváděly jako samostatné významy. Těmito dříve samostatně vyčleňovanými významy jsou *sníh* a *houpací kůň*.

Další významy jsou opět uvedeny jen okrajově a nejsou vysvětlovány, jen pátý význam je doložen několika příklady z literatury. Zajímavé je, že výraz *kůň* ve významu *nadávky* se v tomto slovníku objevuje vůbec poprvé.

Slovník spisovného jazyka českého (Díl I: A–M) definuje tři významy výrazu *kůň* (Havránek et al., 1960, 1035).²⁸

- 1) „velký jednokopytník původem ze stepi, člověkem ochočený a užívaný k tahu a k jízdě“
- 2) „věc nějak koně připomínající“
  - 2a) „houpací kůň, hračka“
  - 2b) „tělocvičné náradí užívané k přeskokům nebo metání“
  - 2c) „šachová figura v podobě koňské hlavy, jezdec“
  - 2d) „jednotka výkonu rovná 75 kilogrammetrům za vteřinu (dříve zvaná koňská síla) (zn. k)“
- 3) „nadávka, zpravidla člověku omezenému“

I SSJČ věnuje nejvíce pozornosti prvnímu významu. Také v tomto slovníku je zahrnuto pod centrální význam použití výrazu *kůň* ve významu *sníh*, které Kottův slovník a SJČ uvádějí jako samostatný význam tohoto výrazu.

Pod druhý význam shrnuje tento slovník čtyři věci, které nějak koně připomínají. Starší slovníky podobnou metodu neměly, uváděly tyto významy samostatně. Více je

---

²⁸ Srov. Havránek et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého (II. díl: H–L)*. s. 480.

rozvedeno pouze použitím ve smyslu *tělocvičného náradí*. První tři body tohoto významu jsou přiřazeny na základě metafory, v případě čtvrtého bodu se jedná o metonymii.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost zmiňuje dva významy výrazu *kůň* (Filipec – Daneš, 1978, 192).²⁹

- 1) „velký lichokopytník chovaný v různých plemenech, zvláště k tahu a k jízdě; jeho samec“
- 2) „co připomíná koně“
  - 2a) „houpací kůň (hračka)“
  - 2b) „tělocvičné náradí“
  - 2c) jezdec v šachové hře
  - 2d) „jednotka výkonu“³⁰

Také tento slovník se nejvíce věnuje prvnímu významu. V tomto slovníku se poprvé v mikrostruktuře tohoto významu objevuje definice *jeho samec*, která je podstatná a pro pochopení správného smyslu tohoto významu je užitečné ji uvádět.

Druhý význam je uveden v podstatě pouze výčtem jednotlivých čtyř příkladů. Pod tento význam je v prvním vydání opět přiřazeno i metonymické použití výrazu *kůň* ve smyslu *jednotky výkonu*. Další vydání tohoto slovníku však již toto možné použití vůbec neuvádějí.

Slovník současné češtiny definuje tři významy výrazu *kůň* (2011, 325–326).

- 1) „velký lichokopytník chovaný v různých plemenech zejména k jízdě a k tahu; jeho samec“
- 2) „co připomíná koně“
  - 2a) „houpací kůň = hračka“
  - 2b) „tělocvičné náradí“

---

²⁹ Není-li uvedeno jinak, používá se v této práci vždy první vydání tohoto slovníku, v němž je heslo *kůň* nejobsáhlejší. Uvádí se zde nejvíce příkladů u druhého významu.

³⁰ Další vydání SSČ tento význam vůbec neuvádějí. Jinak je heslo takřka identické.

Srov. Filipec – Daneš – Machač – Mejstřík, 1994, 155; Mejstřík, 2005, 155; Filipec – Daneš – Machač – Mejstřík, 2010, 155.

3) „jednotka výkonu rovná 735,5 W“

I tento nejnovější slovník věnuje nejvíce pozornosti prvnímu významu. V této části se objevuje bez speciálního označení také použití výrazu *kuň* ve významu *sníh*, které Kottův slovník a SJČ vydělují jako samostatný význam.

Pod druhý význam jsou přiřazeny dva typy metaforického použití, metonymicky vytvořený význam *jednotky výkonu* je v tomto slovníku vydělen samostatně.

Všechny slovníky uvádějí na prvním místě význam **jednokopytník**. Jedná se o jediný význam, který zmiňují všechny slovníky, a jde také o význam centrální. Šest slovníků alespoň v radiálním významu zmiňuje **šachovou figuru**³¹ a **tělocvičné nářadí**.³² Pět slovníků alespoň v radiálním významu uvádí **houpacího koně, hračku**.³³ Čtyři slovníky zmiňují alespoň v radiálním významu **jednotku výkonu**.³⁴ Skupinu *věc nějak koně připomínající* uvádějí tři slovníky³⁵ a bývají do ní zařazovány čtyři předcházející významy. Význam šachové figury, tělocvičného nářadí a hračky je odvozen metaforicky, jednotka výkonu je odvozena metonymicky.

Přestože jsou kritéria pro význam v každém slovníku jiná a jednotlivá pojetí významů v těchto slovnících nejsou souměřitelná, lze v nich najít styčné plochy. Ukazují se na nich nejfrekventovanější významy výrazu *kuň*.

Množství významů, které uvádějí především starší výkladové slovníky, poukazuje na důležitost koně v minulých dobách a častost používání tohoto výrazu v každodenní mluvě. Metaforická a metonymická přirovnání jsou srozumitelná pouze v případě, jedná-li se o věc známou.

Problémem při definování centrálního významu je především encyklopedičnost výkladů. Slovníky většinou charakterizují koně podle vědecké taxonomie jako *jednokopytníka*³⁶ či *lichokopytníka*, popř. uvádějí nadřazené výrazy jako *savec* či *zvíře*. Několik slovníků pak toto vědecké určení rozšiřuje o adjektivum *velký*, které koresponduje s vnímáním koně v mnohých frazémeh (viz dále, zejm. 6.1). Většina slovníků pak tuto definici doplňuje o informaci *užívaný k tahu a k jízdě*. Několik slovníků přidává také

³¹ Chybí jen ve *Slovníku současné češtiny*.

³² Chybí jen ve *Slovníku česko-německém Josefa Jungmanna*.

³³ Chybí jen ve *Slovníku česko-německém Josefa Jungmanna* a v PSJČ.

³⁴ Počítáme-li v tento součet i uvedení v prvním vydání SSČ. Naopak chybí ve *Slovníku česko-německém Josefa Jungmanna*, *Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-fraseologickém* a v SJČ.

³⁵ SSJČ, SSČ a *Slovník současné češtiny*.

³⁶ Tuto praxi většiny slovníků přejímá i tato práce.

encyklopedická fakta *původem ze stepi, člověkem ochočený* (obě v SSJČ) a *chovaný v různých plemenech* (SSČ a *Slovník současné češtiny*).

Navíc PSJČ a SSJČ i v exemplifikacích uvádějí zoologické výklady o zařazení koně do vědecké taxonomie. PSJČ zmiňuje *rod kopytníků lichoprstých, Equus caballus*; *koně čeled' lichokopytníků lichoprstých, Equidae* (PSJČ, 1937–1938, 446). SSJČ uvádí *zoologický rod Equus* (Havránek et al., 1960, 1035). Takovéto encyklopedické výklady, které nepoučenému uživateli nejsou zřejmé, by se ve výkladových slovních vyskytovat neměly. Neříkají nic o vzhledu koně ani o jeho vnímání člověkem, pouze jej vědecky definují, což však není úkolem takového typu slovníku.³⁷ Výkladový slovník jazyka by měl i nepoučenému uživateli přinést informace o významu daného slova. Také by měl poukázat k jazykovému obrazu dané věci, jaký je uložen v běžném povědomí rodilých mluvčích.

---

³⁷ Stejný problém ve významových charakteristikách výrazu *kůň* v polské lexikografické praxi zmiňuje Janusz Anusiewicz ve své knize *Lingwistyka kulturowa* (Anusiewicz, 1995, 141–144).

5. Synonyma, hyperonyma, hyponyma a kohyponyma výrazu *kůň*

Tato kapitola bude pojednávat o významových vztazích výrazu *kůň*. Půjde především o synonymii (stejnoznačnost, souznačnost).³⁸ „Synonymní lexikální jednotky nevytvářejí v systému jazyka pouze dvojice [...], ale též celé synonymické řady nebo skupiny. [...] Jádrovým synonymem takové skupiny je lexikální jednotka (někdy nazývaná dominanta), která označuje skutečnost, k níž se vztahují i ostatní členy skupiny, svým základním významem a neobsahuje pokud možno další významové ani pragmatické příznaky. Bývá nejméně kontextově omezená a vyskytuje se v největší frekvenci“ (PMČ, 2012, 81). V našem případě bude touto dominantou právě výraz *kůň*.

„Hyperonymně-hyponymní významový vztah je mezi dvěma lexikálními jednotkami, které vyjadřují nadřazený a podřazený pojem [...] Jde mezi nimi o souvislost obecnějšího a speciálnějšího“ (PMČ, 2012, 82).

Kohyponymy jsou nazývána „slova, která stojí vzhledem k jednomu hyperonymu na téže úrovni a liší se jen různými diferenčními příznaky“ (PMČ, 2012, 83). Tato slova, která „spojuje vztah souřadnosti [...] vytvářejí řady s více či méně otevřenými hranicemi [...], případně též cyklicky uspořádané uzavřené podsystémy“ (PMČ, 2012, 83).

5.1 Kůň

K výrazu *kůň* existuje v češtině mnoho synonym. Některá z nich jsou dalším spíše neutrálním označením tohoto zvířete, jiná ho již nějak hodnotí nebo mu přisuzují další vlastnosti či pracovní činnosti, které vykonává.

Český slovník věcný a synonymický I v první skupině synonym výrazu *kůň* uvádí ta synonyma, která patří mezi frekventovanější, případně se jedná přímo o deriváty výrazu *kůň*. Jsou zde uvedeny básnické výrazy *oř* a *komoň*, deminutiva *koník*, *koníček* a *ořík*, augmentativa *koňas*, *konisko* a *koniště*, jméno koně *Rosinanta*³⁹ a expresivní označení koně *ovsojed* a *čtyřnohý přítel (člověka)*. Dále následuje skupina synonym k výrazu *pony*, např. *poník*, *poníček*, *ponyček*, *ponynek* atp. (Haller et al., 1969, 205).

---

³⁸ Tj. vztah mezi jazykovými jednotkami, které mají ekvivalentní význam, odlišují se však svou formou (PMČ, 2012, 79).

³⁹ Podle jména koně z dvoudílného románu *Důmyslný rytíř Don Quijote de la Mancha* (1605, 1615), který napsal španělský prozaik, dramatik a básník Miguel de Cervantes y Saavedra (1547–1616).

5.1.1 Koník

Podle PSJČ může výraz **koník** znamenat *malého koně* či expresivně *koně vůbec* (PSJČ, 1937–1938, 242). Podle 2. a 3. vydání SJČ může mít tento výraz ještě význam *záliby*, avšak je k němu připojena poznámka, že častěji je tento význam označován výrazem *koniček* (Váša – Trávníček, 1941, 771; Váša – Trávníček, 1946, 799).

V SSJČ se také objevuje sousloví *posadit dítě na koníka* ve významu *posadit si dítě za krk* (Havránek et al., 1960, 932–933).

5.1.2 Koniček

Podle PSJČ znamená **koniček** zdobnělinu od výrazu *kůň*; *malého koně* a expresivně *koně vůbec* (PSJČ, 1937–1938, 241–242). V SJČ se objevuje mj. význam *záliba* (Váša – Trávníček, 1937, 874).

SSJČ zmiňuje sousloví *pást koničky*, které znamená o dětech, že *leží na břiše*.⁴⁰ Sousloví *posadit dítě na konička* znamená *posadit je za krk*.⁴¹ (Havránek et al., 1960, 932).

K původu výrazu *koniček* ve významu *záliba* Rejzek uvádí, že je utvořeno asi podle německého *Steckenpferd* téhož významu, vlastně *koniček na holi (jako hračka)* (Rejzek, 2001, 294).⁴²

5.2 Oř

Ve staré češtině měl výraz *oř* význam *hřbec, jízdní válečný kůň*. Dnes se používá jen v poetickém stylu. Jde patrně o přejetí ze stříhn. *ors*, příbuzného s anglickým *horse* a německým *Ross*. Při pokusech vysvětlit tento výraz jako slovo domácí se objevuje názor, že souvisí se slovem *orati*, tedy *kůň k orbě*, podporovaný paralelou s litevským *arklŷs*, což znamená *kůň* a vykládá se jako derivát od litevského *arti* ‘*orat*’. To ovšem neodpovídá sémantickému odstínu staročeského *oř*, a sice *hřbec, válečný kůň*. Málo podložený je i výklad vycházející z ie. kořene **H₃er-*, který znamená *dát se do pohybu, vrhat se vpřed* (Havlová, 2010, 151).

⁴⁰ SSJČ (Havránek et al., 1960, 1035) uvádí i sousloví *pást koně*, které má tentýž význam.

⁴¹ SSJČ (Havránek et al., 1960, 932) zmiňuje sousloví *posadit dítě na koníka*, které má tentýž význam.

⁴² Srov. Machek, 1957, 247.

5.3 Komoň

Komoň je podle ČSVS 1 zastaralým básnickým označením *ušlechtilého koně* (Haller et al., 1969, 205). Podle PSJČ se jedná o básnické označení *koně* vůbec, popř. o žertovné označení *špatného koně* (PSJČ, 1937–1938, 219). Vedle toho byl *komoň* ve staré češtině i označením pro *koně* samotného (Gebauer, 1970, 87). Velmi častý je také názor, že výraz *kůň* vznikl haplogií právě z výrazu *komoň*. Tento názor s různou mírou pravděpodobnosti uvádějí všechny české etymologické slovníky.

Jiří Rejzek uvádí, že tento výraz bývá spojován s *kůň* a *kobylna*, ale přesvědčivé důvody pro to nejsou. Lepší je proto údajně spojení s litevským *kāmanas* ‘udidlo, uzda’, z indoevropského **kem-* ‘mačkat aj.’, význam by byl pak ‘svíraný uzdou’ (Rejzek, 2001, 289).⁴³

5.4 Herka

Herka je označení pro *koně starého, sešlého, špatného, hubeného* atp. (Haller et al., 1969, 207). Expresivně⁴⁴ může označovat *koně vůbec* (Filipec – Daneš, 1978, 112).

V češtině se tento výraz vyskytuje již od střední doby. Pochází ze stříhn. *gurre, goore* tv., jehož další původ je však nejistý (Rejzek, 2001, 199).

Starý, sešlý, špatný či *hubený kůň* se nazývá také *kočka, chromák, Rosinanta, hajtra, hajzl, hamra, faka, škapá* atd. (Haller et al., 1969, 207).

5.5 Hřebec

Hřebec je *bujný, plemenný samec koně*. Může být označen jako *pušťák* či *skoček*. Hlavní chovný hřebec v hřebčinci je nazýván *pepiniér*. Deminutivem od výrazu *hřebec* je *hřebeček, hřebčik* (Haller et al., 1969, 208). Podle Havlové psl. výraz **žerb-ьць* znamenal původně *mladého koníka (hříbě)*, až později byl přenesen na statného samce (Havlová, 2010, 152).

Plemenný kůň se ve staré češtině nazýval i *sveřěpec*. To je pravděpodobně derivát od *sveřěpý*, původně asi *planý, divoce rostoucí (o pleveli)*, odtud *divoký, prudký* (Havlová, 2010, 151).

⁴³ Havlová uvádí tuto teorii jako jednu z možností původu výrazu *kůň* (Havlová, 2010, 151).

⁴⁴ Expresivní slovo se odlišuje od slova neutrálního tím, že vedle pojmového významu obsahuje i pragmatickou významovou složku vyjadřující citový a volní vztah mluvčího k sdělované skutečnosti (PMČ, 2012, 95).

Podle Gebauerova slovníku se ve staré češtině *hřebec* označoval také jako *bujný kůň* (Gebauer, 1970, 90–91).

Frazémem *To je ale hřebec* je označován *sexuálně velmi výkonný muž* (Mrhačová, 1999, 58).

5.6 Valach

Vykleštěný hřebec se nazývá *valach*, zdrobněle *valášek*. Je-li hřebec jen jednostranně vykleštěný, tedy s jedním varletem, označuje se jako *jirčák* či *klepec*. Zvěrolékařsky je označován *kryptorchid*, dialekticky *ňútrák*, *ňutr*, *řňok* ap. (Haller et al., 1969, 208). Název *valach* podle Havlové souvisí, stejně jako *valach* ve významu *karpatského pastýře ovcí*, s názvem rumunských *Valachů*, jenž, vedle *Vlaši* ve významu *Italové*, pochází z názvu keltského kmene *Volků*,⁴⁵ *-ala-* ve *Valach* svědčí o maďarském prostřednictví přejetí. Valašská kolonizace k nám přinesla nový způsob kleštění koní řezem (Havlová, 2010, 151).

Ve starší češtině se kastrovaný kůň nazýval *šváb*. To naopak ukazuje na vliv německých miškařů (Havlová, 2010, 151).

Jungmannův slovník v heslové stati *kůň* uvádí: „Valachem učiněný řehtati přestává“ (Jungmann, 1990a, 224). Také existuje přísloví *mít někoho rád jako valach hříbě* (SČFI 1, 2009, 379), které znamená *mít někoho nerad*, jelikož je známo, že „valach jako vykastrovaný hřebec bytostně nenávidí hříbata a pronásleduje je“ (Mrhačová, 1999, 13).

S valachem je také spojována lenost. Frazém (*být*) *líný jako valach* znamená *vyhýbat se práci, stále lenořit* (Mrhačová, 1999, 139). Tento frazém může mít původ ve skutečnosti, že vykleštění hřebci jsou ve srovnání s nevykleštěnými sice silnější, ale pomalejší a malátnější. Důležitou úlohu však zřejmě sehrála i podoba výrazu *valach* se slovesem *válet se, povalovat se* (Styblík, 2006, 59).

5.7 Šiml

Šimlem či *šimličkou* může být nazván kůň *bílé barvy* (Haller et al., 1969, 206).

---

⁴⁵ Rejzek k tomuto poznamenává: „Zdrojem pojmenování je jistý kelt. kmen sídlící určitou dobu v Podunají (lat. *Volcae*, germ. *Walhōs). Germáni pak tímto výrazem začali označovat Kelty vůbec (srov. angl. *Wales*) a pak jej přenesli na Romány (srov. sthn. *Wal(a)h* ‘Román’, střhn. *Walch* ‘Román, Ital, Francouz’, něm. *welsch* ‘románský’, niz. *wāls* ‘valonský’). Tato pojmenování přejali i Slované, v č. se objevila jako Vlach ‘Ital’ a Valach ‘Rumun’“ (Rejzek, 2001, 697).

Šiml se objevuje ve frazému *úřední šiml*, který znamená *bezduché a nepružné byrokratické úřadování* (Mrhačová, 1999, 132). Tento frazém pochází z rakouskoněmeckého *Schimmelreiter*, tedy *jezdec na šimlu*. Jde o žertovné přetvoření z latinského *simile*, které má význam *podobný případ, vzorná předloha*. Slovo *Schimmelreiter* tedy znamenalo úředníka, který pracuje podle schématu (Styblík, 2006, 58).

5.8 Kobyla, klisna

Samice koně se nazývá *kobyla* či *klisna*, také *hřebice*, zastarale *sveřepice*, zdobně *kobylka*, *kobylička*, *klisnička*, *klisinka*, mladá *hřebice* je *hřebička*. Kobyla chodící s pochýlenou hlavou je dialekticky *chylka* (Haller et al., 1969, 208).

Výraz *kobyla* pochází z psl. **kobyla*, které není jasné. Obvykle se spojuje s latinským *caballus* ‘kůň, kobyla’ a řeckým *kabállēs* ‘tažný kůň’, ale původní zdroj není znám. Nejčastěji se uvažuje o maloasijském původu slova, které by se do slovanských jazyků dostalo tráckým, ilyrským či skytským prostřednictvím (Rejzek, 2001, 282). Machek dává výraz *kobyla* do souvislosti i s litevským *kumėlė*, kde mělo dojít k záměně retných *b/m*, a dále s latinským *cabo* ve významu *valach*. Připouští i souvislost s *komoň*, pocházejícím z kořene **kob-*. Připouští však, že tvoření slova není jasné (Machek, 1997, 264).

Výraz *klisna* byl již ve staré češtině (též *klisicě*, lidově též *klisa*, *klichna*) (Havlová, 2010, 152). *Klisna* byla přitvořena ke staročeskému *kl'usě* ve významu *hříbě, dobytče*. Psl. **kl'usę* je odvozeno od **kl'usati* ve významu *klusat* (Rejzek, 2001, 277).

Plemenná kobyla se ve staré češtině nazývala i *sveřepicě*. To je pravděpodobně derivát od *sveřepý*, původně asi *planý, divoce rostoucí (o pleveli)*, odtud *divoký, prudký* (Havlová, 2010, 151).

Frazém *To je ale klisna / klisnička* je *lichotivým vyjádřením o sexuálně přitažlivé ženě* (Mrhačová, 1999, 67).

5.9 Hříbě

Hříbě je mládě koně. Deminutivem je *hříbátko*, v ženském rodě je lze označit také výrazy *kobylka*, *kobylička*, *klisnička*, *klisinka* a *hřebička* (Haller et al., 1969, 208).

Sající či *cucavé hříbě* se zemědělsky nazývá *podkobylče*, také *cucák*, *cucávče*, posléze *odstavené hříbě*, *odstávče* (Haller et al., 1969, 208).

Hříbě se podle věku nazývá také *roční hříbě*, *dvouleté hříbě*, *letošní hříbě*, *letošník* atp. (Haller et al., 1969, 208).

Název *hříbě* pochází z psl. *žerbę, má už indoevropské příbuzné, i když jen sporadicky doložené (Havlová, 2010, 151). České počáteční *h-* vzniklo disimilací *žř-* na *hř-* (Rejzek, 2001, 217).

Ve staré češtině byl i název hříběte *klíse* (Havlová, 2010, 152). Psl. *klusę je odvozeno od *klusati ve významu *klusat* (Rejzek, 2001, 277). Šlo o zvíře, které si mohlo volně klusat, protože nebylo pod sedlem a uzdou (Havlová, 2010, 152).

Tento výklad podporuje i frazeologie. Frazém *(být) bujný jako (mladé) hříbě* znamená *být radostně čilý*, *(být) hravý jako hříbě* má význam *dětsky hravý* a *skotačit / poskakovat jako (mladé) hříbě* znamená *bujně pobíhat, dovádět* (Mrhačová, 1999, 58).

6. Jazykový obraz koně v češtině

S výrazem *kůň* se pojí bohatá frazeologie a paremiologie. Především těmto útvarům se bude věnovat následující kapitola. Roztřídí je do sémantických skupin podle jejich významu a tyto skupiny doplní o další materiál: přenesené významy, synonyma, hyponyma a kohyponyma, deriváty a kompozita, neologismy a další doklady různých významů. Z tohoto materiálu mají vyplynout konotace, které jsou s koněm spojeny.

Frazeologie bude čerpána především ze čtyřdílného *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* a z tematického slovníku *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice*. Paremiologie bude podána hlavně na základě knihy *Lidová rčení*, doplňkově i z publikací dalších.

6.1 Kůň je velký; má a potřebuje velké věci

Kůň je ve frazeologii vnímán podle své *tělesnosti* především jako velké zvíře. Proto jsou mu přisuzovány také **velké části těla** a velké jsou i **věci**, které jsou pro něj určeny.

Prvním takovým frazémem je *mít zadek jako (pivovarský) kůň / klisna / kobyla / (štýrský) valach*, který znamená, že má někdo *velký zadek* (Mrhačová, 1999, 84).

Do této skupiny patří také frazém *Nech to koňovi, ten má větší hlavu*, který znamená *nezabývej se tím* (SČFI 4, 2009, 416) a kde je zdůrazňováno, že kůň má „větší hlavu“ než člověk. Frazém *nechme to koňovi, ten má větší hlavu* je vysvětlován i jako *neznepokojíme se věcmi, které nám nepřísluší* (Sochová – Poštolková, 1994, 92).

Nápadně velké a zpravidla též mezerovité zuby člověka lze nazvat také *koňské zuby* (SČFI 2, 2009, 418). Má-li někdo *velkou a deformovanou nohu*, říká se o něm, že má *koňskou nohu* (SČFI 3, 2009, 457).

Dále se v této skupině nachází frazém *(je to) dávka jako pro koně, koňská dávka* (SČFI 1, 2009, 185) či *to je koňská dávka* (Mrhačová, 1999, 83 a 86). Tento frazém znamená *je to velmi velká, nepříjemně silná dávka* (SČFI 1, 2009, 185). Částečně synonymní je přirovnání *je to jako když kopne kůň* (SČFI 1, 2009, 185).

V *Lidových rčeních* je uveden frazém *lék jako pro koně, tedy velmi silný* (Zaorálek, 1963, 518).

6.2 Kůň se výrazně projevuje

Kůň je vnímán jako velký a v důsledku toho také **výrazně se projevující**.

Kůň se výrazně projevuje svým **dupáním**. Existuje frazém *dupat jako kůň / koně, dupat jako stádo koní*, popř. také *dupat jako v konírně*, který znamená *chodit velmi hlučně, hřmotně; nadměrně a rušivě dupat* (SČFI 1, 2009, 167 a 183). Tento frazém existuje i v podobě *dupat jako kobyla* (Mrhačová, 1999, 84). Výraz *konírna* lze použít pro místo, kde je *hlučno* (PSJČ, 1937–1938, 241 a 242).

Podle frazeologie se kůň také výrazně **potí**. Frazém *potit se jako kůň / koně, být zpocený jako kůň* znamená, že se *člověk velmi silně a nepříjemně potí* (SČFI 1, 2009, 183).

Kůň se dále projevuje svým **řehtáním**.⁴⁶ Frazém *řehtat se jako kůň / koně / kobyla* nese význam *smát se velmi hlučně, divoce, bez zábran* (SČFI 1, 2009, 183). *Šmírbuch jazyka českého*⁴⁷ od Patrika Ouředníka vykládá věty *řechtát se jak houpací kůň* a *řechtát se jak pivovarskej kůň*⁴⁸ slovesem *smát se* (Ouředník, 2005, 285).⁴⁹ Lidová rčení vykládají větu *řehťáá se jak houpací kůň jako hloupě se směje* (Zaorálek, 1963, 518).

Vedle řehtání se kůň projevuje také **řičením**. *Řičet jako kůň / koně* má dva významy. Prvním je *hlasitě a divoce řvát, křičet*. Druhý znamená totéž co frazém *řehtat se jako kůň / koně / kobyla*, tedy *smát se velmi hlučně* (SČFI 1, 2009, 183).

6.2.1 Kůň je silný

Celý okruh vytvářejí frazémy, v nichž se kůň výrazně projevuje svou **silou**.

Tuto podskupinu reprezentuje především frazém *být silný / mít sílu jako kůň, někdo silný jako kůň*, jenž znamená *mít velikou tělesnou sílu* (SČFI 1, 2009, 183).

Někdy ovšem i tato síla selhává, a pak to znamená, že věc nejde uskutečnit, a to žádnou silou. Intenzifikační frazémy *Ani párem koní mě tam nedostanete, nehnout s někým ani párem koní* (SČFI 4, 2009, 417) či *ani párem koní / čtyřmi koňmi ho tam nedostaneš / s ním nehneš* (Mrhačová, 1999, 84) znamenají *v žádném případě tam nechci jít a nikdo, nic mě k tomu nepřinutí* (SČFI 4, 2009, 417).

⁴⁶ *Řehtat se* znamená expresivně *nevázaně, hlasitě se smát* (Filipec – Daneš, 1978, 466).

⁴⁷ Není-li uvedeno jinak, používá se v této práci vždy třetí vydání tohoto díla, které je nejjobsáhlejší.

⁴⁸ Také *řechtát se jak kobyla* (Ouředník, 2005, 285).

⁴⁹ Srov. Ouředník, 1992, 219.

Do této podskupiny patří také opět intenzifikační frazémy *bít / mlátit kolem sebe / kopat jako (splašený) kůň*, které znamená *bít, mlátit kolem sebe divoce, vztekle a bezohledně* (SČFI 1, 2009, 183).

Existuje i frazém *kopat / rvát se jako koně*, jenž znamená *prát se, rvát se divoce, bolestivě kopat* (SČFI 1, 2009, 184).

Podobným frazémem je *to je jako když kopne kůň* znamenající buď *je to neobvykle silné a velmi to bolí*, nebo *je to krajně silné a s člověkem to doslova zatřese* (SČFI 1, 2009, 184).

Frazém *To je, jako když kopně kůň* však může znamenat také *je to příliš silný a drsný alkohol* (SČFI 4, 2009, 416). NZČFI zmiňují verzi *to je (ostré/silné) jako když kopně kůň*, která se dá říct *o velmi ostrém jídle či pití, popř. o silné ráně* (Mrhačová, 1999, 84).

Z této skupiny tedy vyplývá, že podle frazeologie kůň dává svou sílu najevo především **kopáním**.

6.2.2 Kůň hodně vydrží

Kůň je podle frazeologie typický také svou **výdrží**.

Frazém *vydržet / snést jako kůň* znamená *vydržet neobyčejně mnoho a snést hodně* (SČFI 1, 2009, 184). Částečně synonymické jsou frazémy *mít koňskou náuru* a *být silný jako kůň*. *Koňská náura* označuje *otrlého člověka, který hodně vydrží* (Mrhačová, 1999, 86).

Vedle to se objevují také frazémy *nejsem kůň* či *copak jsem kůň?*, kterými mluvčí říká, že *takovou dřinu nevydrží* (Zaorálek, 1963, 195).

6.2.3 Kůň je rychlý

V českém jazykovém obraze světa je kůň vnímán jako velmi **rychlé** zvíře.

Frazém *přihnat se / přiběhnout / být někde jako na koni* znamená *velmi rychle, vzápětí někam přijít, přiběhnout, přijet* (SČFI 1, 2009, 184). Podobný význam má věta *Bude tu jako na koni*, která znamená *přijde, přijede sem velmi rychle, co nejdříve* (SČFI 4, 2009, 416). Podobný je frazém *na koni byl tu* s významem *ihned* (Zaorálek, 1963, 195).

Frazém *prásknout do koní* má dva významy. Prvním je *zrychlit tempo a pospíšet si*, druhým je *rychle utéct, uniknout* (SČFI 3, 2009, 332). Frazém *běžet / letět jako splašený kůň* také znamená *velmi rychle běžet* (Mrhačová, 1999, 83).

Věta *čas letí jako splašený kůň* má význam *velmi rychle a nezadržitelně* (Mrhačová, 1999, 83). Přísloví *Nemoc / Neštěstí na koni přijíždí, ale pěšky odchází* znamená *nemoc snadno dostaneš, ale těžko se jí zbavuješ* (Mrhačová, 1999, 85). *Pro slíbené jed' na rychlém koni* má význam *lidé na sliby rádi zapomínají, proto je dobré žádat jejich naplnění co nejdříve* (Mrhačová, 1999, 86).

Zajímavé je také přirovnání *přišel jako na větrném koni*, které znamená *ihned přispěchal* (Zaorálek, 1963, 518). Rychlý kůň je zde tedy navíc spojen s větrem. Frazém *táhne se sem jako kůň do hostince* má význam *pospíchá sem* (Zaorálek, 1963, 518).

6.2.4 Kůň těžce pracuje

Jelikož je kůň velký, silný, rychlý a hodně vydrží, **pracuje** pro člověka, a to **velmi těžce**. Tato jeho těžká práce je patrná na základě obrazu tvořeného z několika frazémů.

Prvním z nich je *dřít jako kůň / koně / soumar / soumaři*, který znamená *velmi namáhavě, těžce a usilovně pracovat* (SČFI 1, 2009, 183). V NZČFI je uveden tento frazém v podobě *dřít (se) jako kůň / mezek / soumar* (Mrhačová, 1999, 83).

Existuje také frazém *(být) zapřažený jako kůň*, který znamená *mít trvale velmi mnoho práce* (Mrhačová, 1999, 83).

Do této skupiny lze zařadit i sousloví *koňská práce*, které označuje *velmi namáhavou činnost* (SČFI 2, 1999, 270).

6.2.5 Kůň trpí

Koně si představujeme jako zvíře výrazně unavené a **trpící**.

Je-li někdo *utahaný / uštváný jako kůň / koně*, znamená to, že je *krajně unavený, vysílený* (SČFI 1, 2009, 184). Pokud někdo *zkusí / zkouší / vytrpí / trpí jako kůň / koně*, pak *trpí velmi dlouho, má akutní bolesti, je krutě týrán* atp. (SČFI 1, 2009, 184). Objevuje se i frazém *být uštváný jako kůň* ve významu *být unavený po namáhavé práci* (Mrhačová, 1999, 83). Do této skupiny patří i frazém *být zedřený jako kůň / drožkářská kobyly / mezek*, který označuje člověka vysíleného *po namáhavé fyzické práci* (Mrhačová, 1999, 83).

V *Lidových rčenicích* se vyskytuje frazém *vystojím víc než cikánský kůň*, který znamená *velmi mnoho vytrpím* (Zaorálek, 1963, 518).

6.3 Kůň je dopravní prostředek

Jak uvádějí mnohé definice výkladových slovníků, kůň bývá používán především **k tahu a k jízdě**. Proto se také tyto přenesené významy výrazu *kůň* i jeho deriváty a kompozita vztahují většinou ke koni při této činnosti.

Výraz *jel na koňoch* metonymicky znamená *jel na voze, ke kterému byly zapřaženy koně* (Kott, 1890, 773). V PSJČ je věta z díla Aloise Jiráska [*Při odvodu*] *ho vzali na koně* vysvětlena jako *k jízdě* (PSJČ, 1937–1938, 446). Výraz *kůň* zde tedy metonymicky znamená *jízdu, jezdecktvo*.

Slovník nespisovné češtiny uvádí u výrazu *kůň* metaforický význam *policejní auto* (Hugo et al., 2009, 220–221).⁵⁰ *Malý slovník českých slangů* Jaroslava Hubáčka zmiňuje použití výrazu *kůň* v železničářském slangu s významem *lokomotiva* (Hubáček, 1988, 98). Oba tyto významy jsou nové a nejsou uvedeny v žádném výkladovém slovníku češtiny. V SNČ je dále u výrazu *koník* uveden také význam *samotný tahač návěsu* (Hugo et al., 2009, 205).

V *Neomatu* je doloženo sousloví *železný kůň*, který znamená *malý pásový dopravník určený k přibližování dřeva* (*Neomat* [online]. Cit. 2012-04-19). V jedné ukázce textu je dokonce označován jako alternativa živých koní (*Neomat* [online]. Cit. 2012-04-19). Všechny doklady však pocházejí pouze z *Lidových novin* z roku 1998, takže se pravděpodobně nejedná o výraz, který vstoupil do širšího užívání a obecnějšího povědomí.

Slovníky dále uvádějí sousloví *na apoštolském koni jeti*, které znamená *chodit pěšky* (Jungmann, 1990a, 223; Kott, 1878, 843; PSJČ, 1937–1938, 446). Frazém *nemáš-li koně, chod' pěšky*, který znamená *musíš být skromný* (SČFI 4, 2009, 416), také ukazuje koně jako rozšířený dopravní prostředek, spojený ovšem s jistou mírou materiálního bohatství.

V souvislosti s přepravou se objevuje výraz *kůň* i jako *předmět uvázaný na provaze* (*popř. vložený do ponožky apod.*) *hozený z jednoho okna do druhého, s cílem předávání věci mezi celami* (Hugo et al., 2009, 220–221). Také *Několik slangových slovníků* Jaroslava Suka uvádí u výrazu *kůň* význam *provaz zakončený závažím nebo ponožkou jako pytlíkem*,

⁵⁰ Není-li uvedeno jinak, používá se v této práci vždy třetí vydání tohoto díla, v němž je heslo *kůň* nejobsáhlejší. Pouze zde je uveden čtvrtý význam u prvního výrazu. Srov. Hugo et al., 2006, 189 a Hugo et al., 2006, 204.

krabičkou od zápalek nebo jen očkem a používaný k dopravě různého zboží (cigaret, tabáku, potravin), dopisů apod. mezi okny cel a zřídka i za použití igelitového pytlíku odpadním potrubím (ve vazbách a tvrdších podmínkách výkonu trestu) (Suk, 1993, 67).⁵¹ Ve skriptech *Současný český jazyk* vykládá Suk vznik tohoto významu jako metaforu podle koně sloužícího jako dopravní prostředek (Mališ – Machová – Suk, 1998, 84). Tento význam je uveden také v databázi *Neomat*.

Podobná je situace i u derivátů a kompozit spojených s výrazem *kůň*. Výrazem *koňka* bývala nazývána *koňská dráha* (Váša – Trávníček, 1937, 790). *Koňská dráha* je taková dráha, *po níž jezdí vozy tažené koňmi* (Havránek et al., 1960, 936). Adjektiva *koněspřežní* a *koněspřežný* znamenají *tažený koňmi* (PSJČ, 1937–1938, 236). Adjektivum *koňský* může znamenat také *jízdní* (PSJČ, 1937–1938, 246).

Specifickým adverbium je **koňmo**, které znamená *na koni, jezdecky* a také *obkročmo* (PSJČ, 1937–1938, 246). Skutečnost, že existuje speciální adverbium označující realizaci cesty jízdou na koni, ukazuje na důležitost koně jako dopravního prostředku v minulosti.

Pozoruhodnou skupinou názvů koní jsou také jejich pojmenování **podle místa zapřažení koně**. *Kůň na pravé straně oje* se nazývá *náruční, poboční, brázdni* atd. *Kůň na levé straně oje* je *podsední, podsedlní, opratník, sedlový, násadce* atp. Na tomto koni bývá sedlo, proto název *podsedlní* ad. (Kott, 1878, 842).

6.4 Kůň jako určení směru

Výraz *kůň* se používá v několika slovních spojeních k **určení směru**. Takovým výrazem je *proti koním*, které znamená *do kopce* a *po koních*, které znamená *z kopce* (Jungmann, 1990a, 224; Kott, 1878, 843).

Výraz *po koních* vykládá Jungmann také jako *pozpátku*⁵² (Jungmann, 1990a, 224). Kott uvádí výraz *po koních* také a vysvětluje ho jako *zády k nim; proti koním* pak znamená *obličejem k nim* (Kott, 1878, 843). Naproti tomu SJČ i SSJČ ve všech svých vydáních vysvětlují *po koních* jako *ve směru jízdy* a *proti koním* jako *proti směru jízdy*. K těmto dokladům navíc dodávají, že je lze použít *těž o jízdě na vozidle bez koní* (Váša – Trávníček, 1937, 874; Havránek et al., 1960, 1035). Oběma výkladům významů, jak v Jungmannově a Kottově slovníku, tak v SJČ a SSJČ, je nutno přiznat oprávněnost a logiku.

⁵¹ Srov. Mališ – Machová – Suk, 1998, 83–84.

⁵² „rückwärts“

6.5 Barvy koní

V této oblasti se objevuje patrně nejbohatší subsystém názvů koní. Koně jsou pojmenováváni jak podle základních barev přímo (bílá, černá, šedivá, hnědá, žlutá atd.), tak podle zbarvení jiných zvířat (pstruh, liška, myš, tygr aj.), zbarvení plodů (jablko, višně, hruška atp.), podle (železo, stříbro) i podle jiných věcí (med, mour, oheň, žemle atd.). Jak je uvedeno v *Národopisné encyklopedii Čech, Moravy a Slezska*, byla barva srsti s odznaky důležitá pro identifikaci a zapisovala se do všech úředních dokumentů, v nichž byli koně evidováni (Tempír, 2007, 451). Proto tedy patrně vzniklo tak široké a detailní pojmenovávání koní podle barev a odstínů.

6.5.1 Bílý kůň

V jazyce se nejvíce reflektují bílé a černě zbarvení koně. **Bílý kůň** může být nazván také *bělouš*, *brůna*, *bělka*, *šiml* či *broň*. Kůň, v jehož srsti převládají bílé chlupy, je nazýván *šemík*. *Šemík* s modrošedými nebo zelenošedými skvrnami je *železitý šemík*; *pálený šemík* má hnědočervenou barvu. Kůň, který je zbarvený do stříbrna, je *stříbrňák*; šedo-bílý kůň je dialekticky *mrazek* atp. (Haller et al., 1969, 206).

Druh *šemíka*, který má na základní bílé srsti hnědé tečky, se nazývá *pstružák*, dialekticky *pstruh*. Bílý kůň s černými, šedými, rezavými nebo hnědými tečkami je označován jako *mušák*, také *kropenatý mušák*. Kůň se světlou srstí a s tmavými okrouhlými skvrnami bývá nazýván *grošovaný*, *grošovatý*, *grošovitý*, *grošák*, *grošáček* atp. Kůň se světlou srstí a s tmavými okrouhlými skvrnami se nazývá *jablečňák*, *jablečák*, *jablkový bělouš*, *jablková brůna* atd. (Haller et al., 1969, 206).

Bílý kůň se objevuje v několika vyjádřeních. Prvním je frazém *čekat na prince na bílém koni*, tedy *hledat ideálního muže*, jak tento frazém uvádí u centrálního významu výrazu *kůň* *Slovník současné češtiny* (2011, 325). Zde představuje *bílý kůň* určitý *ideál*, *přání*, *sen*, *nejlepší řešení*, a to ve spojení s hledáním ideálního partnera.

Druhým, novějším významem výrazu *bílý kůň* je *najatý* (někdy také *vydíraný*) *podnikatel*, *na jehož jméno a doklady provádí někdo jiný podvodné obchodní transakce* (Martincová et al., 1998, 43). Tento výraz je uveden také v SČFI 2, kde je vysvětlen jako *zástěrka pro finanční a právně krytý podvod, sestávající obvykle z fiktivního a bezúhonného, ctihodného majitele majetku, účtu ap. zaštiťujícího vědomě nebo nevědomě zákulisní*

manipulace s ním (SČFI 2, 2009, 160).⁵³ Většina dokladů v databázi *Neomat* se vztahuje k výrazu *bílý kůň* právě v tom významu, jaký je definován ve slovníku *Nová slova v češtině I* (Martincová et al., 1998, 43), např.: *Jak LN potvrdil vyšetřovatel, jedná se o další případ tzv. bílého koně, tedy vydíranou osobu, která dostala za úkol zboží zajistit a předat* (*Neomat* [online]. Cit. 2012-04-19). Jednou se tento výraz objevuje pouze v podobě *kůň*: *Zmizeli podnikatelé patří... mezi ty, kterým se říká „koně“* (*Neomat* [online]. Cit. 2012-07-20).

Bílého koně nacházíme i v pranostice *Svatý Martin přijel na bílém koni*, která znamená, že *na svátek sv. Martina (11. 11.) napadl sněh*, jak uvádí *Slovník současné češtiny*, který tuto pranostiku řadí pod centrální význam výrazu *kůň* (2011, 325). SJČ, který vyděluje u výrazu *kůň* význam *sněh* jako samostatný, uvádí tuto pranostiku v podobě *sv. Mikuláš přijel na bílém koni* a její význam vysvětluje větou *na sv. Mikuláše napadl sněh* (Váša – Trávníček, 1937, 874). V těchto pranostikách tedy *bílý kůň* znamená *sněh*.

Druhým slovníkem, který vyděluje u výrazu *kůň* význam *sněh*, je Kottův slovník. Ten jako doklad uvádí hádanku *Přišel k nám bílý kůň, zalehl nám celý dvůr* (Kott, 1890, 773). I zde tedy *bílý kůň* symbolizuje *sněh*. Ostatní výkladové slovníky řadí většinou tyto doklady pod centrální význam výrazu *kůň* (podobně jako *Slovník současné češtiny*) a sousloví *bílý kůň* ani jeho možnému významu *sněh* větší pozornost nevěnují. V PSJČ se však objevuje zajímavý doklad z díla Jindřicha Šimona Baara: „Konečně přijela paní zima na bílém koni“ (PSJČ, 1937–1938, 446). Vedle svatých Martina a Mikuláše, kteří se objevují v pranostikách, tak může na bílém koni přijíždět i „paní zima“.

Vedle těchto dokladů uvádí Zdeněk Vašků ve *Velkém pranostikonu* i pranostiky *Přijel-li svatý Martin na bílém koni, metelice za metelici se honí* a *Svatý Martin přijede na bílém koni a zabílí svět* (Vašků, 1999, 279).

Zajímavé je, že v pranostice *Svatý Martin přijíždí na bílém koni* se dříve neobjevoval jen *bílý kůň*. Podle Zdeňka Vašků nehovoří nejstarší sněhové pranostiky k 11. listopadu o *bílém koni*, ale o *brůně*. „Brůnou naši předkové označovali všechny koně, jejichž základní barva srsti byla sice bílá, avšak byla překryta srstí barvy hnědé, hnědočervené až hnědočerné. Je tedy přirovnání prvých sněhových poprašků k srsti nevybělujících běloušů nejenom hluboce poetické, ale i mimořádně výstižné a věrné“ (Vašků, 1999, 279). Existovala tedy také pranostika *Svatý Martin přijíždí na brůně*. Jan Munzar v knize *Medardova kápě* zmiňuje

---

⁵³ Tento význam uvádí i NZČFI (Mrhačová, 1999, 84).

pranostiky *Padá-li první sníh toho dne, říkáme, že svatý Martin přijel na brúně* či *Svatý Martin rád jezdí na brúně* (Munzar, 1985, 185).

Vedle *brůny* se v souvislosti se sv. Martinem objevovali i koně jiné barvy podle toho, jaké počasí daný den bylo: *vraný kůň*, byl-li déšť; *šedivý kůň*, pokud byla mlha; *žlutý kůň*, když bylo suché počasí a *hnědý kůň*, jestliže bylo teplo (Vašků, 1999, 279). Existovala pranostika *Svatý Martin přijíždí na bílém nebo vraném koni* a *Přijíždí-li svatý Martin na bílém koni*,⁵⁴ *bude zima prostřední, s oblevami; přijede-li na šedivém koni*,⁵⁵ *tu bude zima střídavá; přijede-li na žlutém koni*,⁵⁶ *přijde zima tuhá; přijede-li na hnědém koni*,⁵⁷ *bude zima ve své síle mírná* (Vašků, 1999, 279).

V dřívějších dobách se tedy v této pranostice mohl objevovat kůň v celkem šesti barvách.

Ke *svatému Mikuláši* se může vztahovat také pranostika *Svatý Mikuláš přijíždí na bílém*⁵⁸ *nebo na hnědém koni*⁵⁹ (Vašků, 1999, 303). *Bílý kůň* tedy i v této pranostice znamená *sníh*, zatímco *hnědý kůň* zde neznámá *teplo*, jako v martinské pranostice, ale *déšť*, který je jinak symbolizován *černým koněm* (viz dále).

6.5.2 Černý kůň

Černý kůň bývá nazýván také *vraný kůň*, *vraník*, *vranec*, *vraníček*, *černouš*, *černoušek*, *rap*, *rapa* aj. (Haller et al., 1969, 206). *Tezaurus* uvádí navíc ještě název *rapal* (Klégr, 2007, 201). Vraník, jehož černá srst vlivem letního slunce bledne, se nazývá *letňák* (Haller et al., 1969, 206).

Mnoho speciálních označení existuje také pro koně, kteří nejsou přímo černí. Temnošedého bělouše s tmavší hlavou a s tmavšími slechy nebo se značnou příměsí černé srsti na celém těle lze označit jako *mourka*. *Černošedý kůň* může být nazván také *železnák* (Haller et al., 1969, 206). *Tezaurus* uvádí navíc ještě název *železník* (Klégr, 2007, 201). Tmavošedý kůň je dialekticky *vereš*, kůň temné šedé barvy je *šerák* (Haller et al., 1969, 206).

---

⁵⁴ Tzn. padá-li sníh.

⁵⁵ Tzn. je-li mlha.

⁵⁶ Tzn. je-li suché počasí.

⁵⁷ Tzn. je-li teplo.

⁵⁸ Tzn. sníh.

⁵⁹ Tzn. déšť.

I SČFI 2 uvádí sousloví **vraný kůň**, které vykládá jako *kůň černé barvy, vraník* (SČFI 2, 2009, 160). *Vraník* je tedy *kůň, který má zabarvení jako vrána* (Styblík, 2006, 58). *Vraný kůň* se ve významu *děšť* objevoval v pranostice *Svatý Martin přijíždí na bílém nebo vraném koni* (Vašků, 1999, 279). Význam *vraného koně* v této pranostice dokládá Vašků citátem z *Paměti Františka Jana Vaváka*, kde záznam k roku 1804 říká: „Jedenáctého pak zatím, když přijížděl svatý Martin, místo brůny měl vranou jen a přšelo celý den“ (Vašků, 1999, 279).

Vraný kůň je také velmi oblíbený v českých a moravských lidových písních (Styblík, 2006, 58).

V *Ottově slovníku naučném* se uvádí, že v pověře znamená *vraný kůň* neštěstí (1900, 359).

Slovník *Nová slova v češtině 2* uvádí výraz *černý kůň*, který znamená někoho, *kdo může překvapit v nějakém měření sil ap.* Toto sousloví se užívá v publicistice a má pocházet ze sportovní oblasti (Martincová et al., 2004, 77). Tento výraz je uveden také u centrálního významu výrazu *kůň* ve *Slovníku současné češtiny* jako *černý kůň (závodu)*, tedy ten, *kdo může překvapit svým výkonem, nečekaně zvítězit* (2011, 325). V tomto významu se výraz *černý kůň* objevuje i v databázi Neomat: *Černým koněm voleb je jediná povolená kurdská strana HADEP* (Neomat [online]. Cit. 2012-07-20).

6.5.3 Strakatá kobyla

Strakatá kobyla je jinak nazývána *straka* či *stračka* (Haller et al., 1969, 208).

V pranostikách k září a k podzimu se právě *strakatá kobyla* objevuje. Jedná se o pranostiky *Září jezdí na strakaté kobyle a Podzim na strakaté kobyle jezdí* (Munzar, 1985, 156). Podle Jana Munzara se v těchto pranostikách však nemluví o počasí, ale je jimi myšlen příchod podzimu, který je vyjadřován pestrým zbarvením podzimní přírody (Munzar, 1985, 158).

6.5.4 Barvy hřívý koní

Koně se rozlišují také podle **barvy hřívý**. Existuje *stříbrohřívý kůň* či *stříbrohřívek*; *zlatohřívý kůň*, zvaný též *zlatohřívek* či *zlatohřívák*; dále *černohřívý kůň*; *bělohřívý kůň* apod. (Haller et al., 1969, 206). Z tohoto faktu je patrné, že v souvislosti s koněm vystupuje

do popředí jedna ze základních částí jeho těla, jejíž barva může sloužit i jako rozlišovací znamení mezi koňmi.

6.5.5 Kůň s lysinou

Kůň s lysinou se nazývá *lysák* či *lyska*, kůň s bílou lysinou je dialekticky *plos*, *plosa*, *plosák* atp. (Haller et al., 1969, 207). *Kobyly s lysinou* je nazývána *lyska*, *lysenka*, dialekticky *plosa*, *ploška*, *plosina*, *plosička* atp. (Haller et al., 1969, 208).

Lysina u koně se vyskytuje ve dvou rozdílných příslovích, které se vztahují ke kvalitě koní. Prvním je *Kdyby nebylo na koni lysiny, nebylo by mu ani ceny* (Bittnerová – Schindler, 2003, 152), druhým je *Čtyry nohy bílé, pátá lysina, ten-li kůň dobrý, velká novina* (Kott, 1878, 844).

6.6 Kůň představuje hodnotu

Kůň vždy představoval značnou **hodnotu**. Tato jeho vzácnost je patrná i z frazeologie.

Vzácné věci se zpravidla radilo nepůjčovat. *Koně, ženu a flintu nikdy nepůjčuj / nepůjčuj* znamená *chovej se opatrně a nedůvěřuj druhým lidem úplně ve všem, zvláště v přenechávání, půjčování věcí a peněz* (SČFI 4, 2009, 416). V jiných variantách se někdy objevuje také *fajfka* či *kosa*, v modernizované podobě i *zubní kartáček*, *hudební nástroj* či *auto*. Vedle hodnotných a pro člověka důležitých věcí se tedy v tomto frazému objevují věci intimní povahy.

Někdy však ani hodnota koně, dokonce zlatého koně, není dostatečná. Intenzifikační frazém *ani za zlatého koně to neudělat* znamená *ani za nic* (Zaorálek, 1963, 518).

6.7 Kůň je služebník

Výraz *kůň* je také označením pro **služebníka**, „našeho“ člověka v nějaké oblasti.

Frazém *být / bejt kůň někoho* znamená *být přívrženec nebo služebník někoho a poslouchat ho* (SČFI 3, 2009, 331–332). Frazém *mít (někde) svého koně v něčem* má význam *mít (někde, v někom) svůj poslušný nástroj* (SČFI 3, 2009, 332).

6.8 Kůň je oblíbenec

Vedle významu *služebník* může frazém *být něčí kůň* znamenat také *být něčí favorit, oblíbenec* (Mrhačová, 1999, 85).

Slovník nespisovné češtiny u výrazu *kůň* význam *favorit* uvádí (Hugo et al., 2009, 220). *Slovník Co v slovnících nenajdete* uvádí u výrazu *kůň* význam *vybraný tip (osoba), na jehož úspěch se vsadí, který je v oblibě, v přízni ap.* (Sochová – Poštolková, 1994, 91–92). Tento výraz je v podobě *mít svého koně (kde) = mít svého favorita, oblíbence* uveden jako exemplifikace u prvního významu i ve *Slovníku současné češtiny* (2011, 325).

6.9 Kůň představuje výhodu, prospěch a radost

Ve frazeologii také existuje skupina frazémů, v nichž kůň představuje pro člověka **výhodu**, skutečnost, že má nad druhými vrch. Jsou motivovány výhodou člověka (sedícího a cestujícího) na koni, který je i díky své poloze nahoře – ve vyšším postavení oproti člověku pěšímu.

Frazém *být na koni* má význam *cítit se pánem situace* (Mrhačová, 1999, 84). *Být na koni proti někomu* znamená *troufat si, mít vyhráno* (Zaorálek, 1963, 195). *Být hned (jako) na koni* znamená *okamžitě začít energicky prosazovat svůj názor, plán, oblíbenou myšlenku* (SČFI 1, 2009, 184). Frazém *být / bejt jako na koni* má význam *mít momentální převahu a výhodu* (SČFI 3, 2009, 332). *Být / bejt hned na koni* či *být hned jako na koni* znamená *rychle a pohotově využít situace k prosazení sebe* (SČFI 3, 2009, 332). *Dostat se na koně* má význam *získat výhodu a převahu* (SČFI 3, 2009, 332). Pokud *někoho posadíme* nebo *někomu pomůžeme na koně, umožníme mu získat vliv* (SČFI 3, 2009, 332). *Jestliže jsme opět na koni, jsme opět zdraví, bohati atp.* (Zaorálek, 1963, 195).

Skutečnost, že je někdo posazen na koně, mu také přináší **prospěch a radost**.

Frazém *jako by ho na kůň vsadil* znamená *hned byl povzbuzen* (Zaorálek, 1963, 518). Totéž potom označuje i věta *stařenku jako když na koně posadí* (Zaorálek, 1963, 518). Přirovnání *radost, jako by ho na zlatého koně posadil* znamená *velikou radost* (Zaorálek, 1963, 518).

6.10 Dostat se z koně či pod koně znamená pohoršit si

Je výhodou, pokud je člověk na koni. Pokud se však z koně dostane, znamená to, že **si pohoršil**.

Přísluví *Kdo bývá na koni, bývá i pod koněm* má význam, že *se musí počítat s tím, že když se člověk dostane nahoru, může se octnout i dole* (Mrhačová, 1999, 85). Frazém *přijít pod koně* znamená *pohoršit si* (Zaorálek, 1963, 195).

Také v přísloví *dostat se / spadnout / přesehnout z koně na osla / soumara / mezka* znamená *pohoršit si* (Zaorálek, 1963, 195).

6.11 Kůň jako označení hlupáka

Možnost použití výrazu *kůň* jako **nadávky, označení hlupáka** atp. je uvedena v několika výkladových slovnících současné češtiny. Lze připojit ještě upřesnění *nadávka, mírnější než vůl*, který uvádí SNČ (Hugo et al., 2009, 220–221).

Frazém *ty seš ale kůň* má význam *zkazil jsi to, irituješ mě svou chybou* (SČFI 4, 2009, 416). *Kůň jeden* či *to je ale kůň* je *nadávka, obvykle o člověku, který udělal nějakou chybu* (Mrhačová, 1999, 85). *Udělat koně* znamená *udělat hloupost* (Zaorálek, 1963, 195).

Koňský nápad znamená *velmi hloupý, nesmyslný nápad* (Mrhačová, 1999, 86).

Šmírbuch jazyka českého také uvádí koně v souvislosti s významem *nadávky* a zmiňuje doklad *třírohej koni*⁶⁰ (Ouředník, 2005, 119). K označení *hlupáka* *Šmírbuch* uvádí sousloví *kůň malinovej* (Ouředník, 2005, 85).⁶¹ Také ČSVS 3 uvádí označení *kůň* pro *hloupého člověka, hlupáka* (Haller et al., 1977, 14). K významu *hloupý* uvádí *Šmírbuch* příklady *íkvé houpacího koně* a *blbej jak houpací kůň* (Ouředník, 2005, 82 a 83). A pokud *někdo něčemu nerozumí, rozumí tomu jako kůň* (Ouředník, 2005, 167).⁶²

V minulosti se však výrazu *kůň* ve smyslu *nadávky*, který je zmiňován několika slovníky současné češtiny, vůbec nepoužívalo. V knize *Slova a dějiny* je k této problematice uvedeno: „Právě slova citově zabarvená nám prozradí mnoho o společnosti, která jich užívala. Vždyť hanlivá slova a nadávky nejen pojmenovávaly jistou skutečnost, ale i vyjadřovaly její negativní hodnocení ze strany mluvčích. V tom směru jistě čtenáře zaujme, že mezi staročeskými nadávkami se takřka nevyskytne název domácího zvířete (*vůl, kůň* apod.). Je to ovšem jazykové svědectví o tom, že v době, kdy se krádež dobytčete trestala smrtí člověka, bylo hodnocení užitkových zvířat jiné než dnes. Tato zvířata nebyla považována za hodnoty natolik nízké, aby se jejich názvy snižovala hodnota lidí“ (Němec et al., 1980, 8).

Význam *nadávky* u výrazu *kůň* se jako samostatný význam uvádí poprvé až v PSJČ (1937–1938, 446).

⁶⁰ Také *kobylí hlavo* (Ouředník, 2005, 119).

⁶¹ Srov. Ouředník, 1992, 71.

⁶² 2. vydání této knihy na tomto místě zmiňuje příklad *rozumět tomu jako kůň kafi* (Ouředník, 1992, 126).

Vedle vnímání *koně* jako nesporné hodnoty se však již i ve starších dokladech můžeme setkat se slovesem *zkoniti* ve významu *zkazit*, které uvádí např. Machek (1968, 307) a které lze použít dodnes.

Do tohoto okruhu je možné přidat ještě výraz *konina*, který se používá ve frazému *dělat / vyvádět koniny*, který má dva významy. Prvním je *dělat (rozpustilé nebo veselé) nesmysly, hlouposti, popř. výtržnosti*, druhým je *dělat velké a hloupé chyby* (SČFI 3, 2009, 296 a 894). Výrazem *konina* lze označit *hloupost, blbost*, ale i *koňskou kůži, koňské maso a koňský zápach* (PSJČ, 1937–1938, 242).

V tomto aspektu vnímání *koně* tedy došlo v současnosti k mírnému posunu, avšak kůň pro nás dodnes nepředstavuje bytost zápornou. I přesto, že si s ním někdy spojujeme některé nelichotivé vlastnosti, nesnižujeme příliš jeho schopnosti a vnímáme ho spíše pozitivně.

6.12 Člověk s koněm vykonává marnou činnost

Široký okruh frazémů tvoří ty, v nichž člověk s koněm vykonává zbytečnou, **marnou činnost**.

Sedlat koně od ocasu / vocasu znamená *dělat něco absurdně a nevhodně, naopak, obráceně* (SČFI 3, 2009, 332). Podobný je frazém *zapřahat koně za vůz / vůz před koně*, který znamená totéž (SČFI 3, 2009, 332–333). *Lidová rčení* uvádějí navíc varianty *po ocase koně uzdí a koně od ohonu sedlat* s významem *naopak něco dělat* (Zaorálek, 1963, 195).

Do této skupiny patří i *vsadit na špatného / špatného koně*, který má význam *špatně odhadnout optimálního kandidáta, vítěze* (SČFI 3, 2009, 332).

Frazémy *hledat koně a sedět na něm* a *na koni jede a koně hledá* znamenají *být roztržitý* (Zaorálek, 1963, 195). *Učí starého koně tahat* má význam *poučuje zkušeného* (Zaorálek, 1963, 195). V obou těchto frazémech je kůň prostředkem zbytečné činnosti.

Pokud někdo *dává koně za pištal*, *počíná si nerozumně* (Zaorálek, 1963, 195). *Vlka na kulhavém koni honiti* znamená *marně se namáhat* (Zaorálek, 1963, 195).

A pokud je někde něco *marné a zbytečné*, lze to podle *Šmírbuchu* označit jako *kůň v kostele* (Ouředník, 2005, 141).

6.12.1 Člověk prostřednictvím koně dělá něco pozdě

Samostatnou podskupinu frazémů tvoří ty, v nichž člověk v souvislosti s koněm vykonává nějakou činnost **pozdě**.

Frazémy *mrtvému / umrlému / nebožtíku koni oves opálat* a *mrtvému koni pozdě oves opálati* znamenají *pozdě pomoc přinášet* (Zaorálek, 1963, 195).

Frazémy *teprve závory dělati, když koně vně jsou; teprv závory dělá, když mu koně vyvedli; pozdě závory dělati, když koně vyvedli* a *po vyvedení koně marštal zavíratí* znamená *pozdě něco dělat* (Zaorálek, 1963, 195).

6.13 Kůň symbolizuje vztek

Prostřednictvím koně lze také vyjádřit, že má člověk **vztek**.

Frazém *na koně se vsaditi* znamená *rozhorlit se* (Zaorálek, 1963, 195). *Hned byl na koni* má význam *hned byl pobouřen, rozčilen* (Zaorálek, 1963, 195).

6.13.1 Koník a koníček znamenají vztek a následný odchod

Specifickou podskupinu těchto frazémů tvoří ty, v nichž se objevuje *koník* nebo *koníček*. Frazémy zde vedle **vzteku** totiž dále obsahují význam **následného odchodu**.

Frazém *vsadil ho na koník* tedy znamená *rozčílil ho tak, že se sebral a odešel* (Zaorálek, 1963, 171). Stejně tak *vsedl na koník / koníka* má význam *rozčílil se tak, že zlostně odešel* (Zaorálek, 1963, 171). *Vsednout na koníčka* pak také znamená *rozčílit se a odejít* (Zaorálek, 1963, 171).

6.14 Koně symbolizují nesvornost

Tento pozoruhodný okruh dnes už neživých frazémů, v nichž koně znamenají **nesvornost**, se objevuje v knize *Lidová rčení*.

Jedná se o přirovnání *láska, jako když se staří koně kousají*, které znamená *nesvornou lásku* (Zaorálek, 1963, 518). Dále jde o frazém *hryzou se jako koně o žlab* s významem *stále se hádají* (Zaorálek, 1963, 518) a o přirovnání *jako nespřežní koně, jeden hat, druhý čihy*, který znamená, že jsou *nesvorní* (Zaorálek, 1963, 518).

6.15 Kůň je líný

Tento okruh frazémů, v nichž koně představují **lenost**, se objevuje také v knize *Lidová rčení*.

Ve frazémech se vyskytují koně mrtví či nějak neplnohodnotní. V mnoha jiných frazémech je kůň jako takový vnímán jako zvíře *rychlé, s velkou výdrží, těžce pracující* a v důsledku toho *trpící* (viz výše).

Frazém *lenivý jako kůň* znamená *velmi lenivý* (Zaorálek, 1963, 518). Přirovnání *dře jako scípý kůň* označuje *lenocha* (Zaorálek, 1963, 518). Dále se objevují i frazémy *jako scípý kůň pod skalou* a *jako netáhavý kůň* (Zaorálek, 1963, 518).

6.16 Okřídlený kůň

Jedná se o skupinu pojmenování mytologických a pohádkových bytostí. **Okřídlený kůň** slovanských pohádek je *tátoš* či *tátošík*, okřídlený kůň Múz z antické mytologie je *Pegas*, *Pegasus*⁶³ (Haller et al., 1969, 207). *Tezaurus* uvádí sousloví *okřídlený kůň* jako samostatné synonymum *koně*, vedle něj pak zmiňuje *hipogryfa* (Klégr, 2007, 201).

Létat na Pegasovi / pegasovi znamená *psát verše, básně* (SČFI 3, 2009, 547). *Osedlat si Pegasa / pegasa* a *vsednout / sednout na Pegasa / pegasa* má význam *začít psát verše, stát se básníkem* (SČFI 3, 2009, 547–548).

Frazém *okřídlený kůň* se vyskytuje také jako synonymní nebo hyperonymní označení pro mytické a pohádkové bytosti, jakými jsou právě *tátoš*, *Pegas*, *hipogryf* atp.

6.17 Trojský kůň

Dalším specifickým spojením je výraz **trojský kůň**. Jedná se o kulturně ukotvený frazém, který pochází z antické literatury vyprávějící pověst o trojské válce. Tento výraz má v dnešní češtině dva významy.

V prvním svém významu označuje člověka nebo věc *sloužící v určitém prostředí jako nástroj lsti k oklamání někoho, k rozvrácení tohoto prostředí ap., popř. jde o obratně vymyšlenou lest jako východisko z obtížné situace* (SČFI 2, 2009, 160). Podle antického mýtu o trojské válce byl *trojský kůň* oním *danajským darem*, který Řekové údajně darovali

---

⁶³ Pegasus byl v řecké mytologii okřídlený kůň, který se vynořil z krve zabitě Medúzy; zjevil se hrdinovi Bellerofontovi v Korintu a bohyně Athéna mu ukázala, jak ho zkrotit a vzlétnout s ním (SČFI 3, 2009, 548).

Trójanům a díky němuž vnikli do Tróje (SČFI 2, 2009, 160). Výraz *trojský kůň* je v tomto významu doložen i v *Českém národním korpusu*, kde se objevuje doklad z publicistiky *trojský kůň ČSSD v koalici* (Český národní korpus [online]. Cit. 2011-11-14).

Druhým významem je *typ počítačového programu*, který byl nazván právě podle dřevěného koně z příběhu o trojské válce. Tento význam není doložen v žádném slovníku, ale objevuje se na Internetu. V internetové databázi *Neomat* se např. vyskytuje doklad ze *Softwarových novin*: *Trojský kůň je program který obsahuje skryté funkce Může to být například upravený program pro přihlášení se do sítě [...]* (*Neomat* [online]. Cit. 2012-04-19). Jedná se tedy také o určitý *nástroj lsti*.

6.18 Výraz *kůň* v pojmenování jiných živočichů

Je pozoruhodné, v kolika případech výraz *kůň* nebo jeho deriváty a kompozita zastupují či v minulosti zastupovaly **jiné živočišné druhy**. U samotného výrazu *kůň* (jak jeho významy dokládají výkladové slovníky) a jeho deminutiv jde především o *hrocha*,⁶⁴ *mrože*,⁶⁵ *kobylku*⁶⁶ a *saranče*, *mořského koníčka* a v některých případech o *osla*.⁶⁷ Prefixy odvozené názvy *pakůň*, *polokůň* a *prakůň* označují něco, „co je jako kůň, ale není to úplně kůň“. Kompozita pak označují druhy ptáků *koňadra* a *konipas*. *Konipas* může navíc být i *kobylka* či *saranče*. Součástí jmen některých živočichů je pak adjektivum *koňský*.

Výraz **koník** může znamenat *druh mořských ryb* čili *koníčka*⁶⁸ a také lidový název hmyzu se jménem *kobylka*.⁶⁹ Také **koníček** je lidové označení *mořského koníčka*⁷⁰ a *kobylky*⁷¹ (Váša – Trávníček, 1937, 874 a PSJČ, 1937–1938, 242).

Další deriváty výrazu *kůň* označují zvířata, která jsou koni poněkud více podobná. Výraz **pakůň** označuje *savce z čeledi Antilopidae*, *Catoblepas*, např. *pakůň běloocasý* (PSJČ, 1941–1943, 29).

---

⁶⁴ Tj. kůň říční.

⁶⁵ Tj. kůň mořský.

⁶⁶ Podle jisté podobnosti její hlavy s koňskou hlavou (Rejzek, 2001, 282, srov. Machek, 1997, 264).

⁶⁷ Tj. *kůň Krista Pána*.

⁶⁸ Jedná se o *druh mořské ryby* z čeledi *hranatek*.

⁶⁹ Kott ve svém *Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-fraseologickém* uvádí, že *kobylka* může být nazvána i výrazem *kůň* (Kott, 1878, 844). Jedná se o *kobylku luční* nebo *saranče*.

⁷⁰ Jedná se o *druh mořské ryby* z čeledi *hranatek*.

⁷¹ Jedná se o *kobylku luční* nebo *saranče*.

Polokůň je živočich ze skupiny divokých oslů (PSJČ, 1941–1943, 621). Výrazem *polokůň* označoval Janda *polokoně Převalského* (dnes *kůň Převalského*)⁷² a *polokoně tibetského*, který se dnes nazývá *kiang* (Havlová, 2010, 150 a 152–153).

Prakůň ozačuje vyhunulého předka dnešních koní, který žil v třetihorách (PSJČ, 1941–1943, 990).

V dřívějších dobách byla tato tendence v pojmenování mnohem silnější. Presl vzal domácí slovo *kůň* za zoologický termín a rozšířil je na celý rod. Vznikla tak označení *kůň osel*, *kůň zebra* apod. (Havlová, 2010, 150). Presl uvádí i název *kůň poloosel*; toto zvíře se dnes nazývá jednoslovně *džigetaj* (Havlová, 2010, 153). Presl vymyslel také vědecký název *kůň kvaga*, který byl posléze změněn na *zebra kvaga*, avšak i zde se pro toto vymřelé zvíře dnes používá jednoslovný název *kvaga* (Havlová, 2010, 153–154). Dále Presl uvádí označení *kůň obecný*, které se později změnilo na *kůň obecný tarpan*, avšak dnes se pro toto již vymřelé zvíře používá jednoslovný název *tarpan* (Havlová, 2010, 152).

Poslední *tarpan stepní* uhynul roku 1879. Jelikož však stál u zrodu *koně domácího*, snaží se ho někteří chovatelé zpětně vyšlechtit. Pro tyto chovné linie se vžilo polské označení **konik** (Anděra – Červený, 2000, 48).

Substantivizované adjektivum *koňovítí* označuje *čeled' lichokopytníků, Equidae* (PSJČ, 1937–1938, 247). Do této čeledi patří např. *kůň* a *osel* (Havránek et al., 1960, 925).

Dále je od výrazu *kůň* odvozeno pojmenování **koňadra**, což je *pták z čeledi sýkor, koňadra obecná* (PSJČ, 1937–1938, 228). Rejzek vykládá tento výraz ze staročeského *konědra*, což znamenalo *ras*,⁷³ tedy vlastně *ten, kdo koně dere*.⁷⁴ Tento výraz se přenesl na druh sýkory prý podle její dravosti (Rejzek, 2001, 291).

Dalším druhem ptáka, jehož jméno souvisí s koněm, je **konipas**, jenž patří do *rodu ptáků z řádu pěvců* (PSJČ, 1937–1938, 242). Rejzek vykládá tento výraz jako *ten, kdo pase koně*. Jedná se prý o žertovný název podle toho, že se rád zdržuje v blízkosti stád (Rejzek, 2001, 294). Vedle toho však tento výraz může znamenat také *kobylku luční* (PSJČ, 1937–1938, 242). Existuje i podoba *konopas*, která označuje také *rod ptáků* (PSJČ, 1937–1938, 246).

⁷² Pojmenován podle ruského cestovatele a vědce Nikolaje Michajloviče Prževalského (Styblík, 2006, 59).

⁷³ Srov. PSJČ, 1937–1938, 242.

⁷⁴ *Rasa* bylo v dřívějších dobách možné označit také výrazem *konidráč* (PSJČ, 1937–1938, 242)

Deminutivum *konipásek* označuje vedle *rodu ptáků* též *kobylku luční* (PSJČ, 1937–1938, 242). Vyskytuje se i varianta *konopásek*, která znamená totéž co *konipásek* (PSJČ, 1937–1938, 246). *Kobylku luční* lze navíc označit výrazem *koňásek* (PSJČ, 1937–1938, 229).⁷⁵

Substantivizované adjektivum *konipasovití* je názvem *čeledi pěvců vlastních, Motacillidae* (PSJČ, 1937–1938, 242). Adjektivem *konipasovitý* je označován příslušník *čeledi vlastních pěvců, Motacillidae* (PSJČ, 1937–1938, 242).

Ze jmen těchto ptáků (případně z označení *kobylky* tímž výrazem) bylo vytvořeno také několik českých příjmení právě. Prvním takovým je příjmení *Koňák* ve významu *sýkora koňadra*, ale i *čeledín u koní* či *chovatel koní*. Z tohoto příjmení vznikla také příjmení *Koňa*, *Koňa* a *Koňakovský* (Moldanová, 2004, 89).

Existuje i příjmení *Koníř*, které znamená *sýkoru koňadru* a také *obchodníka s koňmi* (Moldanová, 2004, 90).

Objevují se i příjmení *Konopásek* a *Konopas*, které mají význam *konipas* a *kobylka luční* (Moldanová, 2004, 90).

SJČ uvádí možný význam příjmení u výrazů *Koníček* (Váša – Trávníček, 1937, 874), *Konipas* a *Konipásek*, *Koníř* (tamtéž, 790) a *Konopásek* (tamtéž, 791).

Na konec lze zmínit výskyt adjektiva **koňský** v terminologických názvech několika *živočichů*: *střeček koňský*⁷⁶ (PSJČ, 1937–1938, 251), *škravka koňská* (Havránek et al., 1960, 936) a *antilopa koňská* (PSJČ, 1937–1938, 251). Motivace je dána patrně v prvních dvou případech souvislostí metonymickou (výskytem v blízkosti koní), ve druhém případě metaforickou (podobností s koněm).

Dříve se tedy ke koni jakožto známému zvířeti především na základě metafory připodobňovalo nejen mnoho neznámých zvířat exotických či vyhynulých, ale i zvířata domácí podle různé metaforické podobnosti či jiných souvislostí.

6.19 Krev v chovatelských označeních koní

Významnou skupinu pojmenování koní tvoří zemědělská označení *plemenných (chovných) koní*. Takovými koňmi jsou *hřebec* a *klisna*, *plemeník* a *plemenice*. Tento *kůň* je

⁷⁵ *Kobylku luční* lze tedy nazvat výrazy *kůň*, *koník*, *koníček*, *konipas*, *konipásek*, *konopásek* a *koňásek*.

⁷⁶ Druh hmyzu.

nazýván i *čistokrevný* nebo *plnokrevný*, také *plnokrevník*, *ušlechtilý kůň* atd. Jedná se o koně pocházející z vyšlechtěného plemene anglického nebo arabského původu (Haller et al., 1969, 205).

Do této skupiny lze zahrnout i *koně neplnokrevné* čili *neplnokrevníky* a *koně polokrevné* neboli *polokrevníky*. Polokrevníci pocházejí z plnokrevníka a neplnokrevné klisny (Haller et al., 1969, 205).

Dále pak do této skupiny patří výrazy *teplokrevný kůň*, *teplokrevník*, kterými je označován lehčí kůň živějšího temperamentu, a *studenokrevný* či *chladnokrevný kůň*, *chladnokrevník*, jak je označován kůň západního typu, těžký, silný a robustní (Haller et al., 1969, 205).

Jak je patrné, původ a temperament koně jsou charakterizovány především jeho **krví**. *Krev* může být v případě **původu** koně *čistá* nebo *plná*; *neplná*, či *poloviční*. U **temperamentu** je *krev* navíc buď *teplá*, nebo *studená* a *chladná*. *Ottův slovník naučný* uvádí: „O koni pečlivě vyciňovaném, pocházejícím z dobrého, ušlechtilého plemene, pravíme, že má »krev«“ (1900, 358).

7. Kůň v *Českých pohádkách* Karla Jaromíra Erbena

Tato kapitola se bude věnovat obrazu koně v *Českých pohádkách* Karla Jaromíra Erbena podle souboru, který vyšel v České knižnici (Erben, 2003).

V pohádkách je kůň používán zejména jako **dopravní prostředek**. Na koních jezdí především králevicové a králové. Explicitně se opakovaně uvádí, jak **vsedají** na koně nebo z něho **seskakují**. Když se má kůň rozjet, jezdec ho **pobodne**. Koně mohou jezdit cvalem nebo klusem. V pohádce *Pták Ohnivák a liška Ryška* kůň *letí jako šipka* (Erben, 2003, 162). Dále se na koních jezdí v pohádkách *Dlouhý, Široký a Bystrozraký*, *Zlatovláska*, *Živá voda*, *Dvojčata*, *Pták Ohnivák a liška Ryška* či *Rozum a Štěstí*. V některých pohádkách jsou koně zapřaženi do vozu (*Drak dvanáctihlavý*, *Jabloňová panna*, *Raráš a Šetek V*). Využití koně jako dopravního prostředku je v pohádkách velmi časté a je vždy primární.

Během jízdy mívají koně **uzdu** a **sedlo**. Pokud se na nich nejezdí, bývají ustájeni v **konírnách** nebo se **pasou na louce**.

Několikrát se zmiňuje, že si královic vybral **dobrého** koně. Jde především o pohádku *Živá voda* (Erben, 2003, 146).

V pohádce *Tři zlaté vlasy Děda Vševěda* dostává Plaváček od králů jako dar dvanáct **bílých koní** a dvanáct **vraných koní** (Erben, 2003, 127). V pohádce *Pták Ohnivák a liška Ryška* stojí ve stříbrném zámku ve stájích také dvanáct vraných koní a dvanáct bílých koní (Erben 2003, 159). V těchto pohádkách se tedy objevují koně takové barvy, k nimž se také váže nejbohatší frazeologie.

Pokud má kůň v pohádce nějaké jméno, jedná se vždy o jméno podle jeho zbarvení – jde o koně **Siváka** v pohádce *Živá voda*, koně **Zlatohřiváka** v pohádce *Pták Ohnivák a liška Ryška* a dva koně **Bělouše** v pohádce *Dvojčata*.

Tito dva koně *Bělouši* se narodili za záhadných okolností. Králová nemohla mít děti, a tak jí stařena poradila, aby jedla rybu, co nesní, dala **kobyle**,⁷⁷ co kobyla nesní, dala psici, co psice nesní, zakopala do zahrady. Po čase se pak králové narodili dva synáčkové, kobyle dvě hříbátka běloušci, psici dva pejskové hnědoušci a v zahradě vyrostly dva proutky samorostky (Erben, 2003, 169). Jeden z *Běloušů* se vyznamenal v boji s drakem, když ho

---

⁷⁷ Pouze v této pohádce se objevuje kobyla.

kopal kopyty (Erben, 2003, 171). Kopání koní je podle frazeologie jeden z častých projevů koňské síly.

V pohádce *Dvojčata* oba koně *Bělouši* po švihnutí proutkem zkamení. V pohádce *Dlouhý, Široký a Bystrozraký* se také objevují zkamenělí koně. Tito koně zkameněli na černokněžníkově zámku spolu se svými pány (spojení koně s jeho vlastníkem, resp. jezdcem). Po vysvobození vesele **dupou** a **řehtají** (Erben, 2003, 137). Vesele také řehtá kůň na louce v pohádce *Zlatovláska* (Erben, 2003, 139). V pohádce *Pták Ohnivák a liška Ryška* řehtá a **říčí** kůň **Zlatohřivák** po nasazení zlaté uzdy (Erben, 2003, 160). Dupání, řehtání a říčení koní je jev, který je také hojně doložen ve frazeologii související s koňmi.

Kůň *Zlatohřivák* žere v pohádce živý oheň a smí být osedlán jen koženou uzdou, nikoliv zlatou (Erben, 2003, 159–160). V pohádce *Raráš a Šetek IV* krmí bohatý kmotr Pyskáček své koně chlebem a pivem (Erben, 2003, 194).

V pohádce *Otesánek* naopak spolkně Otesánek celý povoz i s koňmi (Erben, 2003, 222). A když je Otesánek mrtev, koně z něj zase vyjdou (Erben, 2003, 223).

Ve *Zlatovlásce* se objevuje také **řeč koní**, avšak jen díky tomu, že král a Jiřík řeči zvířat rozumějí. Nejedná se tedy o schopnost koní mluvit lidskou řečí (jak to známe z některých jiných pohádek, např. od Boženy Němcové).

V této pohádce se také objevuje těžko interpretovatelná událost, kdy Jiřík vráží meč do boku svého koně, aby nakrmil krkavčata (Erben, 2003, 141). Krkavčata ho požádala o pomoc díky tomu, že rozuměl jejich řeči. Vzhledem k tomu, že však rozumí i řeči svého koně, je však tento čin těžko pochopitelný.

V pohádce *Raráš a Šetek V* zabíjí Raráš dva staré koně, stáhne je z kůže a za tyto kůže získá peníze k zakoupení mladých koní (Erben, 2003, 197–198).

V Erbenových pohádkách se tedy oproti zkoumané frazeologii žádná nová konotace spojovaná s koňmi neobjevuje. Vyskytují se některé konotace známé z frazeologie (řehtání, říčení, dupání, kopání) a typické barvy koní (vraní a bílí koně, jména koní podle barev) a několik málo jevů daných samotným textem (zkamenělí koně, porozumění řeči koně), které se však příliš neopakují a nejsou nijak výrazné.

Nejdůležitějším jevem je tedy využití koně jako dopravního prostředku, které odpovídá skutečnosti, jak byl kůň v dřívějších dobách používán. Nezanedbatelný je také

fakt, že kůň je se svým vlastníkem citově spojen a že ho mnohdy chápe jako přítele a pomocníka.

Závěr: tzv. otevřená definice významu

Tato práce se zabývá koněm v české frazeologii, příslovích a Erbenových pohádkách. Po jejich prozkoumání, spolu s přihlédnutím k přeneseným významům výrazu *kůň*, jeho synonymům, hyponymům a ko-hyponymům, derivátům a kompozitům, neologismům a dalším možnostem použití podáváme v závěru práce tzv. otevřenou definici spojenou s pojmem *kůň* v češtině.

Kůň je v češtině vnímán především jako **velké zvíře**, které má tedy **velké části těla** a potřebuje **velké věci**. Kůň se také **výrazně projevuje**, např. **dupáním, pocením, řehtáním a říčením**. Je **silný** a svou sílu dává najevo také **kopáním**. Kůň též **hodně fyzicky vydrží** a je **rychlý**. Proto také pro člověka **těžce pracuje** a v důsledku toho **trpí**. Je člověkem používán především jako **dopravní prostředek**. V této souvislosti se vzhledem k poloze člověka sedícího na koni či na voze určuje **směr jízdy**.

Koně se objevují v různých **barvách**, především pak v **bílé a černé**. Podle barev také často dostávají koně svá jména. V tomto okruhu pojmenování bývá výrazná zejména **barva hřívý**.

Kůň bývá pro své široké možnosti uplatnění považován za něco, co má velkou **hodnotu**, resp. cenu, představuje (resp. zejména dříve představoval) pro člověka významný majetek. Pro člověka je však kůň nejen **služebníkem**, ale i přítelem, resp. **oblíbencem**. Často se jeho prostřednictvím označuje **výhoda** a také **prospěch** a **radost**. Pokud někdo o koně přijde, samozřejmě **si pohorší**. (To vše se ukazuje především v bohaté frazeologii.)

Přes všechny výše zmíněné vlastnosti je však kůň také **označením hlupáka** a **nadávkou**. Ve spojení s koněm také člověk může vykonávat nějakou činnost **zbytečně**, popř. ji vykonávat **pozdě**.

Kůň funguje také ve spojení se **vztekem** a **nesvorností** lidí.

Překvapivé je, že podle některých frazémů je kůň považován za **líného**, což je v rozporu s jeho jinak uznávanou (a tedy stereotypovou) pracovitostí.

V kulturních frazémech se objevuje okřídlený kůň **Pegas**, symbolizující **básnictví**, resp. umění vůbec, a **trojský kůň**, který znamená **lest**. Jedná se o frazémy čerpající z antické mytologie.

Kůň také slouží nebo v minulosti sloužil jako pojmenování mnoha **jiných živočichů**, především na základě podobnosti /celého zvířete nebo některé jeho části).

Původ a charakter koně jsou pak charakterizovány jeho **krví**, což se týká zejména oblasti chovu koní a terminologie s ní spojené.

Kůň tedy pro své velké služby znamená pro člověka bytost významnou a výrazně pozitivní. Přesto si s ním někdy spojujeme i některé nelichotivé vlastnosti. Je to zřejmě důsledkem toho, že se jedná o zvíře. Oproti obrazu většiny ostatních zvířat je však obraz koně přece jen pozitivní a vnímáme jako užitečné a kulturně velmi významné zvíře.

Seznam použité literatury

- ANDĚRA, M. – ČERVENÝ, J. (2000): *Svět zvířat III. Savci (3)*. Praha: Albatros.
- ANUSIEWICZ, J. (1995): *Lingwistyka kulturowa*. Wrocław.
- BALHAR, J. (1999): *Český jazykový atlas 3*. Praha: Academia.
- BALHAR, J. (2005): *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.
- BAŃKOWSKI, A. (2000): *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- BERANOVÁ, M. (2000): *Slované*. Praha: Libri.
- BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, F. (2003): *Česká přísloví*. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, F. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání*. Voznice: LEDA.
- ČERMÁK, F. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Voznice: LEDA.
- ČERMÁK, F. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Výrazy slovesné*. Voznice: LEDA.
- ČERMÁK, F. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Voznice: LEDA.
- Český národní korpus* [on-line]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, [citováno ze dne 14. 11. 2011]. Dostupný na <<http://ucnk.ff.cuni.cz/>>.
- ERBEN, K. J. (2003): *Kytice. České pohádky*. Praha: Lidové noviny.
- ERHART, A. – VEČERKA, R. (1981): *Úvod do etymologie*. Praha: SPN.
- FILIPEC, J. – DANEŠ, F. (1978): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- FILIPEC, J. – DANEŠ, F. – MACHAČ, J. – MEJSTRÍK, V. (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- FILIPEC, J. – DANEŠ, F. – MACHAČ, J. – MEJSTRÍK, V. (2010): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- JUNGMANN, J. (1990a): *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. Díl II*. Praha:

Academia.

JUNGMANN, J. (1990b): *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. Díl V.* Praha:

Academia.

GEBAUER, J. (1970): *Slovník staročeský. Díl I [A - J]*. Praha: Academia.

HALLER, J. et al. (1969): *Český slovník věcný a synonymický I.* Praha: SPN.

HALLER, J. et al. (1977): *Český slovník věcný a synonymický III.* Praha: SPN.

HAVLOVÁ, E. (2010): *České názvy savců.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

HAVRÁNEK, B. et al. (1960): *Slovník spisovného jazyka českého I.* Praha: ČSAV.

HAVRÁNEK, B. et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého II.* Praha: Academia.

HOLUB, J. (1933): *Stručný slovník etymologický jazyka československého.* Praha: Státní nakladatelství.

HOLUB, J. (1937): *Stručný slovník etymologický jazyka československého.* Praha: Česká grafická unie.

HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha: Státní nakladatelství učebnic.

HOLUB, J. – LYER, S. (1968): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství

HOLUB, J. – LYER, S. (1978): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství

HOLUB, J. – LYER, S. (1982): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství

HOLUB, J. – LYER, S. (1992): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství

- HUBÁČEK, J. (1988): *Malý slovník českých slangů*. Ostrava: Profil.
- HUGO, J. et al. (2009): *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf.
- JUNGSMANN, J. (1990): *Slovník česko-německý Josefa Jungsmanna. Díl II*. Praha: Academia.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLASKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN
- KLÉGR, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého: slovník slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Lidové noviny.
- KOLAŘÍK, J. (2010): *Nářeční slovník Luhačovického Zálesí*. Luhačovice.
- KOTT, F. Š. (1878): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I*. Praha: Josef Kolář.
- KOTT, F. Š. (1890): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický VI*. Praha: František Šimáček.
- KOTT, F. Š. (1893): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický VII*. Praha: František Šimáček.
- MACHAČ, J. (2005): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- MACHEK, V. (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- MACHEK, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- MACHEK, V. (1971): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- MACHEK, V. (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MALIŠ, O. – MACHOVÁ, S. – SUK, J. (1998): *Současný český jazyk. Lexikologie*. Praha:

Katedra českého jazyka PedF UK

MARTINCOVÁ et al. (1998): *Nová slova v češtině 1*. Praha: Academia.

MARTINCOVÁ et al. (2004): *Nová slova v češtině 2*. Praha: Academia.

MOLADANOVÁ, D. (2004): *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, s. r. o.

MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, K. (1997): Antropocentryzm leksyki „zwierzecej“. In:

Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi. Warszawa, s. 71–79.

MRHAČOVÁ, E. (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta.

MUNZAR, J. (1985): *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha: Horizont.

Neomat [online]. Cit. 2012-04-19 a 2012-07-20.

NĚMEC, I. (1980): *Slova a dějiny*. Praha. Academia.

Ottův slovník naučný. 15. díl. (1900). Praha: J. Otto.

OUŘEDNÍK, P. (1992): *Šmírbuch jazyka českého*. Praha.

OUŘEDNÍK, P. (2005): *Šmírbuch jazyka českého*. Praha.

PAJDZÍŇSKA, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus

a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: Saicová Římalová, L. (ed.), *Čítanka textů z kognitivní*

lingvistiky II. Praha: Filozofická fakulta. s. 27–57.

Příruční slovník jazyka českého. Díl II. (1937–1938). Praha: Školní nakladatelství.

REJZEK, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: nakladatelství Leda, spol. s r. o.

Slovník naučný. Díl pátý. (1865). Praha: Nakladatelství I. L. Koler.

Slovník současné češtiny (2011). Brno: Lingea s. r. o.

SOCHOVÁ, Z – POŠTOLKOVÁ, B. (1994): *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné*

slovní zásobě. Praha: Portál.

- SUK, J. (1993): *Několik slangových slovníků*. Praha: Inverze.
- STYBLÍK, V. (2006): *Tajemství slov*. Praha: SPN.
- TEMPÍR, Z. (2007): Kůň. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část A–N*. Praha: Mladá fronta.
- TRÁVNÍČEK, F. (1952): *Slovník jazyka českého*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- VAŇKOVÁ, I. et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- VÁŠA, P. – TRÁVNÍČEK, F. (1937): *Slovník jazyka českého A–K*. Praha: Fr. Borový.
- VÁŠA, P. – TRÁVNÍČEK, F. (1941): *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový.
- VÁŠA, P. – TRÁVNÍČEK, F. (1946): *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový.
- VAŠKŮ, Z. (1999): *Velký pranostikon*. Praha: Aurora.
- VEČERKA, R. et al. (2006): *Uvedení do etymologie*. Praha: NLN.
- ZAORÁLEK, J. (1963): *Lidová rčení*. Praha: ČSAV.